

Hadisat Gazetesi ve Ermeni Meselesi

Resul Degirmenci*

Özet

Müslüman Türkler ile Hıristiyan Ermeniler ilk kez M.S. 11. Yüzyıl başlarında karşılaştılar. Güney Kafkasya'da başlayan komşuluk ilişkileri "800" yıldan fazla bir süre sorunsuz ve dostça yaşanmıştır. 19. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren sorunlar yaşanmaya başlamıştır. 1878 Ayastefanos ve Berlin antlaşmaları ile Ermeniler uluslararası bir sorunun önemli bir parçası haline gelmişlerdir.

Aslında Ermeni sorunu 1880'lerde Osmanlı devletinin bir iç problemi olarak gelişmeye başlamıştır. Ancak zamanla hem Türkiye'de hem de dış dünya basınında önemli bir gündem maddesi haline gelmiştir.

Önceleri, İngiltere ve Rusya'nın desteklediği Ermenileri daha sonraları ABD ve Fransa başta olmak üzere birçok Hıristiyan devlet açıkça desteklemişlerdir. 1880'lerden itibaren silahlı mücadeleye başlayan Ermenilerin Osmanlı devleti ve halkına verdiği zararlar görmezden gelinirken Osmanlı devletinin aldığı tedbirler Avrupa devletlerinin basınında genelde katliam haberleri şeklinde yer almıştır.

Hadisat gazetesi "20 Ekim 1918 den 23 Haziran 1919" tarihine kadar yaptığı yayınları ile Ermeni sorununa ait yaptığı araştırmalar ve verdiği

bilgiler ile önemli bir kaynak durumundadır. Yabancıların desteklediği Ermenilerin Büyük Ermenistan dedikleri coğrafyaya ait; tarihî, kültürel ve demografik çalışmalar ile bir döneme ışık tutmaya çalışmışlardır. Özellikle yabancı kaynaklardan toplanan nüfus kayıtları istatistik veriler halinde yayınlanmıştır.

Bu çalışmada Hadisat gazetesinin verilerinden yararlanılarak Ermeni iddialarına karşı Osmanlı aydınlarının, yabancı kayıtlarını kullanarak verdiği cevaplar okuyucuya ulaştırılmaya çalışılacaktır. Büyük bölgelerden şehirlere, kasabalardan köylere kadar ayrıntılarıyla verilen bilgiler fazla yorum katılmadan aktarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler; Ermeni Sorunu, Tebcir, Hadisat Gazetesi, Nüfus İstatistikleri, Propaganda-Tantım

Türk-Ermeni İlişkilerinin Başlaması, Gelişmesi ve Bozulması

Türkler ile Ermenilerin ilk ilişkileri Hazarlar döneminde başlamıştır. M.S. II. yüzyılda başlayan ilişkiler, daha sonra Hunlar ve Göktürkler zamanında devam ettiyse de bu dönemdeki ilişkiler kalıcı olmamıştır. Esas Türk-Ermeni ilişkileri 11. yüzyıl başlarında Selçuklular ile başlamıştır.¹ Selçukluların bölgeye hakim olması ile birlikte iki toplum arasındaki ilişkiler de gelişmiştir.

Türk hakimiyetine girmeleriyle, kendi dindaşları olan Bizans'tan gördükleri baskı ve zulümden kurtulmaları, Ermenileri Türk Milletini tanımaya yöneltmiştir. İki toplum arasındaki ilişkiler zamanla o derece gelişmiştir ki, iki milletin kültürü kaynaşarak bir tek kültür haline gelmiştir.² Ermenilerin Türk kültürü ile kaynaşması o dereceye ulaşmıştır ki, bazı Avrupalı tarihçiler Ermenileri Hıristiyan Türkler olarak vasıflandırmışlardır. 13. yüzyıldaki Moğol baskısı karşısında tıpkı Türkler gibi Ermeniler de batıya doğru hareketlenmişler ve Anadolu'nun muhtelif şehir,

(*) Tarih Öğretmeni. Amasya Macit Zeren Fen Lisesi.

(1) Abdurrahman KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ocak Yayınları Ankara 1997 s. 76-79

(2) Ali SEVİM, Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni ilişkileri, Ankara 1983 s. 41-42

kasaba ve köylerine dağılmışlardır. Anadolu Selçukluları döneminde devlet hakimiyetinin olduğu birçok yerde küçük gruplar halinde yaşayan Ermeniler, genelde zanaatkâr, esnaf ve tüccar olarak yaşamışlardır. Köylerde yaşayıp tarımla uğraşanlar ise devletin ve vatandaşların her türlü imkan ve hoşgörüsünden yararlanmışlardır.

Osman Gazi döneminden İstanbul'un fethine kadar Bursa'da olan Ermeni Ruhânî Reisliği, 1461'de İstanbul'a taşınmıştır. Ruhânî Reisliğin İstanbul'a taşınması ile bir Patrikhane kurulmuş ve bütün Ermeniler İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'ne bağlanmışlardır. Aynı dönemde Anadolu'nun muhtelif yerlerinden getirilen Ermeniler de İstanbul'a yerleştirilmişlerdir. Yavuz Sultan Selim'in 1514 Çaldıran Seferinden sonra da Tebriz ve çevresinden alınan bir çok Ermeni sanatkâr İstanbul'a getirilerek devlet hizmetine alınmışlardır.³

2

Bir Türk - İslâm imparatorluğu olan Osmanlı Devletinde, İslâm'ın gayrimüslimlere tanıdığı zimmî hukuku gereği, Ermeniler de devletin her türlü güvencesi altında yaşamışlardır. Devletin kendilerine tanıdığı din, dil, vicdan ve her türlü teşebbüs hürriyetinin de etkisiyle özellikle ekonomik ve kültürel alanda hızla gelişmişlerdir⁴. Dünyadaki birçok önemli gelişme ve değişikliğe rağmen Türk-Ermeni ilişkileri 19. yüzyılın son çeyreğine kadar problemsiz devam etmiştir. Esat Uras'a göre, bunda Avrupalıların, Ermenileri fazla tanımamalarının etkisi vardır. Çünkü birçok Avrupalı, Ermenileri, "Yeryüzüne dağılmış tüccar, kendi menfaatlerinden başkasını düşünmeyen, milliyetsiz, serseri ve Yahudiler gibi vatansız" olarak tanıyorlardı.

Fransız İhtilâlinin getirdiği yeni fikirlerle rağmen iki millet arasındaki ilişkilerde büyük bir değişime de rastlanılmamıştır. Çünkü Fransız İhtilâlinin getirdiği ilkeler Ermenileri ilk etapta fazla da etkilememiştir. 19. yüzyılın başlarından itibaren başlayan isyanlar ile birlikte, özellikle Rumların ve Sırpaların ayakla-

nıp devletten ayrılması, Ermeni toplumunun işine yaramıştır. Rumlardan boşalan üst düzey bürokrasideki bir kısım memurluklarda tamamen Ermeniler istihdam edilmiştir. Bu durum Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar aynen devam etmiştir. I. ve II. Meşrutiyet meclisinde bulunan Ermeni mebuslardan bazıları, II. Meşrutiyet hükümetlerinde nazırlık görevine getirilmiştir. Ülkedeki siyasî, kültürel ve fikrî gelişmelerde önemli katkıları olan Ermeniler, Jön - Türklerle de işbirliği yaparak meşrutî idareye geçişte önemli bir rol oynamışlardır.⁵

19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başlarında yaşanan bütün olaylar ve problemlere rağmen Türk idaresindeki Ermenilerin durumu Rusya idaresinde yaşayan Ermenilerin durumundan çok daha iyi idi. Türk idaresindeki Ermeniler sadece ekonomik alanda değil, din, dil, tarih ve kültür alanında her türlü özelliklerini muhafaza edebilmişlerdir.⁶ Bu imkanlarından dolayı, Kafkasya Ermenileri Osmanlı Ermenilerini hep kıskançlıkla seyretmişlerdir.⁷ Bunda Osmanlıların hakim olduğu topraklar üzerindeki gayrimüslim tebaaya yönelik uyguladığı "Millet sistemi"nin rolü büyüktür. Bu sistemde hiçbir etnik ya da dini grubun bir başka gruba karşı tehdit unsuru oluşturmaya izin verilmemiştir. Aksine devleti oluşturan her millet, yetenekleri ve çalışması oranında devlet yönetiminde etkin olabilmıştır. Devlet hizmetinde en alt kademelerden sadrazamlığa kadar birçok görevde farklı etnik ya da dini gruptan insana rastlanılmıştır.⁸

(3) Esat URAS, *Tarîhte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A. O. Yeni matbaa, Ankara 1950, s. 151

(NOT: Esat URAS'a ait eser 1987 yılında "Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 2. Baskı) Belge Yayınları (Dün, Bugün, Yarın) İstanbul 1987" adıyla yeniden basılmış olup iki baskı arasındaki hacim farklılığı ve sayfa düzeni açısından bilgilerin sayfa numaraları değişiklik arz ediyor.)

(4) Bernard LEWIS, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Terc. Metin KIRATLI) Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara 1988 s. 63

(5) Halil METİN, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, MEB Düşünce

(Eserleri Dizisi, İstanbul-1997, s. 4

(6) Esat URAS, a.g.e., s. 152

(7) Levon Panos DABAGYAN, *Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamit Han*, IQ Kültür sanat yayıncılık, İstanbul 2002, s. 319-327

(8) Arnold J. TOYNBEE, " *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Tarihindeki Yeri* " Hazırlayan; Kemal KARPAT, *Osmanlı ve Dünya*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2000, s. 33-49.

Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasında yabancı devletlerin önemli bir rolü olmuştur. 17. yüzyılda Fransızlar, 18. yüzyıldan itibaren de İngilizler, Osmanlı tebaasındaki gayrîmüslimler ile ilgilenmeye başladılar. Doğu Hıristiyanlarının ve kilisenin durumunu düzeltme adı altında başlayan misyonerlik faaliyetleri, önce eğitim ve insanî yardım amaçlı başlatılmıştır. Daha sonra ise ekonomik ve siyasî bir mahiyete bürünmüştür. Osmanlı Devletinin zayıflamaya başlamasıyla birlikte Osmanlının iç işlerine karışmak isteyen Avrupalılar,⁹ Osmanlı tebaasındaki Hıristiyanları iç işlerine karışmanın birer vasıtası olarak görmüşlerdir. Ermeniler de o dönemde batının gündemindeki Şark Meselesinin doğal bir parçası durumuna gelmişlerdir.¹⁰

Batılı devletlerin devreye girmesi, Türk ve Ermeni toplumları arasındaki ilişkilerin bozulma sürecini de başlatmıştır. Aslında bozulmaya başlayan sadece Türk-Ermeni ilişkileri değildi. Misyonerlik faaliyetleri sonucu, Ermeniler arasındaki mezhep birliğinin bozulması, Ermeni toplumu içindeki huzuru da bozmuştur. Ermeniler arasında başlayan rekabet yoğun bir çekişmeyi de beraberinde getirmiştir. Öyle ki cemaat içinde artan gerginlik sonucu devlet olaylara müdahale etmek zorunda kalmıştır. Gerginliğin çıkışı ve artışında rolü olduğu belirlenen bazı kişiler Patrikhanenin teklifi sonucu değişik bölgelere sürülmüş bazı bölgelerde yerleşik olan Ermenilerin hareketlerine de kısıtlama getirilmiştir.¹¹

Osmanlı Devletinin her geçen gün zayıflaması, Osmanlı ülkesini büyük devletlerin rekabet alanı haline getirmişti. Rekabet sahasında ilk görünenler İngiltere ve Rusya oldu. Daha sonra bunlara sırasıyla Fransa, Almanya ve ABD katıldılar. Osmanlı ülkesinin en ücra köşelerine kadar ulaşan misyonerlerin açtığı yoldan giden yeni temsilciler ülkenin maden rezervlerinden tarım potansiyeline, ulaşımından coğrafi-stratejik konumuna, etnik ve dinî yapısından halkın sosyal, psikolojik ve ekonomik durumuna kadar topladıkları bilgileri ül-

kelerine aktarıyorlardı. Ulaşılan her yeni bilgi doğrultusunda plânlar daha da ayrıntılı hale getiriliyordu.¹²

Bu durumu geç de olsa fark eden Osmanlı idarecileri Avrupa'daki güçler dengesini takip ederek devletin devamını sağlamaya çalıştılar. Avrupalı devletler kendi aralarındaki problemlerle uğraşırken Osmanlı devleti nispeten rahat bir dönem yaşıyordu. Ancak ne zaman ki Avrupa'nın büyük güçleri hasta adam gözüyle baktıkları Osmanlı'nın mirasının paylaşımı üzerinde anlaştılar, Osmanlılar için tehlike de o zaman başladı. Paylaşım projesinin uygulamaya konulması ayağının en önemli vasıtası, Osmanlı vatandaşı olarak yaşayan Hıristiyan azınlıklardı. 20. yüzyıla yaklaşıldığında elde Bulgarlar ile Ermenilerden başka alternatif de kalmamıştı. Çünkü diğer milletler bağımsızlıklarını kazanmışlardı. Bulgarlar belirli bir bölgede çoğunluğu oluşturdukları için onların işi kolay olsa da Ermenilerin işi çok zor olacaktı. Zira Ermeniler ülke coğrafyasına dağılmıştı ve hiçbir bölgede otonom çoğunluğu oluşturuyorlardı.¹³ Bu sebeple 93 Harbi (1877-1878) sonrasında imzalanan 1878 Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında yeni yürürlüğe konulan ek çözümlere yöneldiler. Bu anlaşmalarla Osmanlı hükümeti, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapılması ve yapılacak çalışmaların da Avrupalı devletlerce denetlenmesini kabul

(9) Bu yol, Osmanlı-Rus savaşı sonunda yapılan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslar tarafından açılmıştı. Rusların Ortadoks Hıristiyanları koruma girişiminden sonra diğer Avrupa devletlerinden; Fransa-Katolikleri, İngiltere-Protestanları korumaya çalışırken sahipsiz kalan Gregoryen Ermeniler de Osmanlı devletinden daha aktif bir koruma talebinde bulunmuşlar ve bu gelişmeler sonucu "Ermeni Milleti Nizamnamesi" hazırlanmıştı. Ancak bu nizamname ne Ermeniler arasındaki rekabeti bitirdi, ne iç işlere karışma yolunu kapattı, ne de Ermenilerin Osmanlıdan ayrılma düşüncelerini engelleyebildi. Çünkü hem Patrikhane hem de Sivil Ermeni temsilcilerin halk üzerindeki etkisi her geçen gün biraz daha artarak devam edecekti.

(10) Bayram KODAMAN, "Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi" *Tarihi Gelişmeler içinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)* H. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Ankara 8-9 Mart 1990, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1995 s. 59-63.

(11) Davut KILIÇ, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasî Mücadeleler, ASAM Yayınları-Kafkasya Araştırmaları dizi-2 Ankara 2000 s. 143-150

(12) Geniş bilgi için bkz.; Gürbüz EVREN, *Sömürgecilik Tarihi İşğanda Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, Ümit Yayıncılık Ankara 2002 s. 69-133

(13) Sadi M. KOÇAŞ, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş Yayınları, İstanbul-1990, s. 308-309

etmişti.¹⁴ Bu anlaşmalar Osmanlı devletini parçalamak için en akılcı ve en kestirme yol olarak iyi bir çözüm yolu olarak görüldü. Zira Osmanlı devleti vaat ettiği ıslahatları bir türlü yapmamıştı. Projenin önündeki en büyük engel ise İngiltere-Almanya rekabetinin çok hızlı bir şekilde gelişiyor olması idi. Almanya'nın hızla büyüyen sanayisi için ucuz hammadde ve üretmiş olduğu mamuller için de kolay pazara ihtiyacı vardı. İngiltere'nin böyle bir sıkıntısı olmamakla birlikte Osmanlı toprakları İngiltere için stratejik öneme sahipti. Zira Hindistan ve uzak doğuya giden en kestirme yol Osmanlı ülkesinden geçiyordu. Ayrıca Osmanlı devleti güçsüz olmakla birlikte hâlâ hatırı sayılır genişlikte büyük topraklara ve bu topraklar üzerindeki zenginlik kaynaklarına sahipti. Bu durumu gören sadece İngiltere değildi. Almanya da Osmanlı ülkesinin kendisi için taşıdığı önemin farkında idi. Bu sebeple Almanya, Ortadoğu'ya doğru yayılmada Osmanlı ittifakını yakın bir ihtimal olarak hep hesapta tutuyordu. Bu durum, siyasî ve ekonomik mânâda, Rusya ve İngiltere açısından çekinceli bir durumu ortaya çıkarmıştır. Ayağını yere sağlam basmak isteyen İngiltere ve Rusya için Ermeniler ve Ermeni coğrafyası her geçen gün daha önemli hale geliyordu. Gelişmeleri yakından takip eden Fransa, özellikle İngiliz - Rus çekişme ortamında kendisi için en uygun pozisyonu almaya çalışırken Amerika'nın durumu biraz daha farklıdır. Çünkü onlar söz konusu rekabet alanına uzak olmanın yanında dünya politikasına da etkin bir şekilde katılmış değillerdi. ABD için önemli olan uzun vadede kalıcı ortaklık kurabileceği güvenilir ve iş bilen müttefikti. Bu sebeple bölgede etkin olmak isteyenler için Ermeniler ve Ermenistan coğrafyasından daha elverişli başka alternatifler de kalmamıştı.

Ermeni Sorununu Hazırlayan Sebepler

Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulması ya da Ermeni sorununun çıkışını Fransız İhtilâli

sonucu yayılan milliyetçilik fikri ve her milletin kendi millî devletini kurma düşüncesi ile açıklamak zor olacaktır. Çünkü Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler dünyanın azınlık statüsündeki hiçbir milletin sahip olmadığı çok geniş haklara ve imkanlara sahiptiler. Bu sebeple Osmanlı Ermenilerine yönelik hareketler genelde dış kaynaklı olmuştur.

Genel mânâdaki Milliyetçiliğin yanında Avrupa'daki siyasi dengeleri koruma ve tam olarak bitmemiş olan Müslüman-Hıristiyan çekişmesi de Ermeni sorununun çıkışındaki genel sebeplerdendir.¹⁵ Ermeni sorununa yaklaşımda genel hareket ediyor muş görüntüsü veren Avrupalı devletler özel mânâda birbirlerini de kollamak zorundaydılar. Çünkü birinin hakimiyet alanının genişlemesi diğerinin alanının daralması anlamına geliyordu. Bu sebeple Ermeni sorunu genel sebeplerin dışında özel sebepleri de olan bir sorun olarak ele alınmalıdır. Çünkü Ermeni sorununun çıkışında hem içeriden hem de dışarıdan etkiler vardır.

Ermeni sorunundan Rusya'nın beklentileri ile İngiltere'nin beklentileri taban tabana zıt şeylerdir. Rusya Ermeni coğrafyasını sıcak güneye inen koridor olarak görürken, İngiltere ise güneye inmeye çalışan Rusya'nın önüne çekilecek set olarak düşünüyordu aynı coğrafyayı. ABD'nin olaya yaklaşımı ve beklentileri ile Fransa'nın konumu da farklıdır. Böyle bir ortamda birisinin başarısı diğerinin başarısızlığı olacağından, olay, söz konusu ülkeler için de benzer sebepler ile açıklanamaz.

Hıristiyan Batı âleminin Türk-Müslümanlara bakışı genellikle din penceresinden olmuştur. Bu durum özellikle Osmanlılar için geçerlidir. Devletin güçlü olduğu ve dünya politikasının vazgeçilmez hakimi görüldüğü devirlerde çekingen ve mesafeli davranan Avrupalılar, şartlar değiştikçe politikalarını

(14) Enver Ziya KARAL, Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, Cilt VIII, s. 66 ve *Doğuştan Günümüze* Büyük İslam Tarihi (Osmanlılar-III), İlmî Müşavir ve Redaktör Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, Cilt 12, s. 141-148

(15) Mim Kemal ÖKE, Yüzyılın Kaç Davası Ermeni Sorunu 1914-1923, Aksoy Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul Şubat 2001, s. 28-37

da değişmişlerdir. Zamanla bu politika düşmanlık noktasında yoğunlaşmıştır. Avrupalı devlet adamları özellikle Türkler ve İslâmiyet söz konusu olunca kendilerini dinsel tarafgirlikten kurtaramamışlar ve açıkça düşmanlık yapmışlardır.¹⁶

Osmanlı Devletindeki dinî hoşgörü Avrupalılarca istismar edilmekle kalmamış, dış kaynaklı çıkan iç karışıklıklar bile yönetim zaafı olarak görülmüştür. Özellikle azınlıklar ile ilgili eleştirilerde genelde, “Türkler idareleri altındaki milletleri iyi yönetemiyorlar ve sıkıntıya sebep oluyorlar”¹⁷ şeklindeki değerlendirmelere sıklıkla rastlanılmıştır

Kapitülasyonların verdiği avantajla Osmanlı ülkesinde misyonerlik faaliyetlerine ilk başlayanlar Fransız Katolikleri idi. Daha sonra İngilizler aynı işe el attılar. 19. yüzyılın hemen başlarında (1804) Doğu halkları ve kiliselere yönelik faaliyetler Avrupa’nın dış politikasında önemli bir yer tutmaya başladı. Misyonerlik faaliyetlerinin en önemli hedeflerinden birisi Müslüman ve Musevîlere yönelik Hıristiyanlaştırma çalışmaları idiye de bunda pek başarılı olunamadı. Bunun üzerine Doğu Hıristiyanları ve Kiliselerine yönelik çalışmalara ağırlık verildi. Özellikle de Ermenilerin Protestanlaştırılması ısrarla ve önemle üzerinde durulan konu idi. Doğu-daki çıkarları için ileri karakol görevi üstlenecek, potansiyel müttefiklere ihtiyacı olan İngiltere’nin faaliyetleri dil kolaylığı nedeniyle ABD’li misyonerlerce de desteklendi. Amerikan Misyonerlik teşkilatı BOARD, daha öncekilerin elde edemediği büyük bir başarı elde etti. Anadolu’da birçok il ve önemli ilçe merkezlerinde eğitim çatısı altında yürütülen Misyonerlik faaliyetleri, Türkler açısından ilerisi için önemli bir tehdit unsuru olarak gelişmeye başladı. Çünkü Misyonerler Osmanlı’nın gayrimüslim tebaası ile yoğun bir ilişki içinde idiler. Osmanlı’nın Doğu illerinde uzun süre konsolosluk hizmeti veren Rus Generali Mayewski, Doğu Anadolu’ya Batı ülkeleri adına gelen misyoner, ajan ve gezginlerden önce bölge halklarının son derece sa-

kin bir hayat sürdürdüğünden bahsetmektedir.¹⁸ Bir çok araştırmacı, tarih boyunca etkin bir Ermeni gücü ya da devletinden bahsetmenin mümkün olamayacağı kanaatinde idiler. Onlara göre, “Bir Ermeni milletinden, Ermeni devletinden, Ermeni tarihinden değil, bir Ermeni Kilisesinden, bir Ermeni Kilisesi devletinden bahsetmenin daha doğru olacağı” gerçeğe daha yatkındır. Çünkü Ermeni devleti fikri, Ermeni milletinden değil, Ermeni Kilisesinden çıkmıştır. Tüm çalışmalar da kilise kontrolünde yürütülmüştür. Ermeni devleti fikrinin kompedanlığını, ya bizzat kilise yapmış yada kilise kontrolündeki din adamı veya kişilere yaptırmıştır. Ermeni halkı içerisinde millî duyguların uyanışında yabancı misyonerliğin ve kilise kontrollü okulların önemi büyüktür. Bu fikrin liderliğini yapanlar da çoğunlukla kilise kökenli düşünürlerdir.¹⁹

Şark Sorununun üç temel unsurundan (*Türkler- Osmanlı Türkleri, Düvel-i Muazzama ve gayrimüslim azınlıklar*)²⁰ biri olan gayrimüslim cemaatler arasındaki ayrılıkçı fikirlerin doğup gelişmesinde Fransız İhtilâli’nin yaydığı fikirler kadar yabancı okulların ve azınlık okullarının da etkisi olmuştur. Sırp ve Yunan isyanlarının çıkışında siyasi sebepler ön plânda görünürken Bulgar ve Ermeni olaylarının gelişiminde yabancı okullar, azınlık okulları ve misyoner faaliyetlerinin daha etkili olduğunu söylemek çok da abartılı bir tespit olmayacaktır. Osmanlı eğitim sisteminin zaafa uğrayıp dünyadan kopmaya başladığı bir dönemde bu okullar tamamen dış destekli ve dışarıyla bağlantılı bir eğitim veriyorlardı. Misyonerlerin en büyük başarısı olarak Robert Koleji’nin açılışını varsayanlar²¹

(16) Kamuran GÜRÜN, Ermeni Dosyası, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s. 37- 38

(17) K. GÜRÜN, age. S. 39

(18) Ersal YAVİ, 1856-1923 Emperyalizmin Kışkacında; Türkler, Ermeniler, Kürtler, Yazıcı yayınevi İzmir 2001 s. 12- 15 Ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz. Rus Generali Mayewski, *Van, Erzurum Başkonsolosu* (Tr. Azmi SÜSLÜ) Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları No. 6 (Tarihsiz)

(19) Abdurrahman KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ocak yayınları, Ankara 1997

(20) Bayram KODAMAN, “Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi” Tarihi gelişmeler ışığında -Türkiye’ nin Sorunları Sempozyumu, 8-9 Mart 1990 Ankara (Hacettepe Üniversitesi- Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 59-63

(21) L. Panos DABAĞYAN, a.g.e., s. 467

bu okulların azınlıkların bilinçlendirilmesi ve isyanlarındaki etkisinden yola çıkarak bu tip ifadeler kullanmaktadırlar.

Cemal Anadol'un "Tarih ışığında ER-MENİ DOSYASI" adlı eserinde Ahmet Ağa-oğlu'ndan naklen 1900'lü yılların başlarında Anadolu'da diğer azınlık okulları ve yabancı okullar hariç, sadece Ermenilerin 2500 civarında okulunun olduğundan bahsediyor²². Bulgarların özerklik ve bağımsızlık konusundaki çalışmalarını örnek alan Ermeniler, bu okullarda, kiliselerde ve hayır kurumu adı altındaki yerlerde Ermeni ihtilâlinin alt yapısını hazırlamışlardır. Bu okullarda yetişen Ermeni gençleri yabancıların da teşviki ile teşkilatlanıp olaylar çıkarmaya başladılar. İlk teşebbüslerinde acemilikler yapıp başarısız girişimlerde bulduysalar da zamanla ses getiriçi eylemler yapmayı başarmışlardır. İlk etapta çok da dikkat çekmeyen, hatta ılımlı Ermeni vatandaşlar tarafından da tepkiyle karşılanan olaylar, bir müddet sonra yabancı basın mensuplarının aktarımları sonucu batı dünyasında önemli bir gündem oluşturmayı başarmışlardır.

Önceleri "Türklerin yönetimi altındaki toplumları iyi yönetemedikleri"²³ şeklinde yorumlanan olaylarla ilgili olarak, daha sonraları "Türklerin Hıristiyanlara zulmettiği" şeklinde haber yapılmaya başlandı. Sürekli verilen tek taraflı haberler, sonunda Türk düşmanlığını doğurdu. Bu okullarda yetişen ve batının liberal düşünceleri ile tanışmış olan gençler, Ermeni isyanlarının da organizatörleri olarak yerlerini almışlardır.

Tıpkı insanlar gibi, insanların meydana getirdiği milletlerin de iyi ya da kötü tarafları vardır. Bazıları iyilik yapar, bunu açıklayıp övünmeye gerek duymaz. Bazıları iyilik de yapsa, kötülük de yapsa onu anlatmayı ve yaptıklarıyla övünmeyi sever. Bazıları istila eder, yakar, yıkar, felâket götürür; medeniyet götürdüğünü iddia eder. Bazıları ise isyan eder, yakar, yıkar, zulmeder, katleder; bize zulmediyorlar diye yaygara koparır. Ortalığı

ayağa kaldırır, suç bastırmaya çalışır.²⁴ Ermeniler propaganda ve güçlü devletlerin desteği sayesinde etkin bir kamuoyu oluşturmayı başarırken Türkler bu alanda son derEce zayıf ve yetersiz kalmışlar bu konuda herhangi bir tez üretememiş, sadece haklarında yapılan iddialara cevap vermeye çalışmışlardır. Türklerin bu konudaki pasifliği, batılı toplumlarda suçluluk psikolojisinin suskunluğu şeklinde algılanmıştır. Bu durum Türklerle karşı şüphe ve önyargıları artırmıştır.

Avrupa'da ve özellikle ABD'de Türklerle yönelik propaganda 19. yüzyılın sonlarına doğru başlamıştı. Bunu başlatanlar Anadolu'dan göç etmiş veya zararlı faaliyetleri tespit edildiği için sürülmüş olan Ermeniler idi. Büyük devletlerin ve kamuoyunun desteği olmadan mücadeleyi sürdüremeyeceklerini anlayan Ermeniler, basın yoluyla yoğun bir propaganda çalışması başlatmışlardı.²⁵ Özellikle misyonerler tarafından beslenen basında Türklerle karşı duyulan kin ve nefret her geçen gün artarak devam ettirildi. 1890'lardan itibaren artarak devam eden Ermeni olayları tek taraflı olarak ve çarpıtılarak aktarıldı. Ermeni çetecilerin yaptığı her olay Hıristiyanlık adına kahramanlık hikâyeleri olarak anlatılırken Türklerin aldığı her tedbir, kin ve nefretle harmanlanarak aktarılmıştır.

Propaganda ve basını yönlendirme konusunda her yolu deneyen İngiltere, bu işi profesyonel meslek haline getirmiş ve bu işi yaparken de en uygun malzeme olarak Ermeni meselesi ve Tehcir uygulamasını kullanmıştır. İngilizler için, bölgede "kullanılabilecek her malzeme Büyük Britanya'ya hizmettir" mantığı kullanılırken vahşet yalanları kamuoyunu etkilemenin en kolay yolu olmuştur. İngiliz Hariciyesine göre, "düşmanın kötülenmesi vatana hizmettir". Hem kendi hem

(22) Cemal ANADOL, *Tarih Işığında Ermeni Dosyası*, IQ Kültür sanat yayıncılık, 2. baskı, İstanbul 2001, s 99.

(23) K. GÜRÜN, a.g.e., s. 38

(24) Azmi SÜSLÜ, "Doğu Anadolu ve Maraş'taki Ermeni Faaliyetleri", 10-11 Şubat 1988, Kahramanmaraş'ta yapılan III. Kurtuluş Sempozyumu'nda sunduğu tebliğinden.

(25) Bilal Nuri ŞİMŞİR, "Amerika'da Ermeni Propagandası ve Büyük Elçi Ahmet Rüstem Bey", (ASAM) Ermeni Araştırmaları, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, Sayı: 2, s. 30-48

de diğ er ÷ lke kamuoyunu T÷ rkl er aleyhine ne kadar inandırabilirlerse T÷ rkl erin, sa- vaş suç lusu olarak en ağır şekilde cezalan- dırılması da o kadar kolay olacaktı. Ü stelik Anadolu'nun, kendi istekleri doğ rultusunda paylaştırılması için Ermeni meselesi biçilmiş kaftan olarak gör÷ lmüştür.²⁶ Çünkü Ermeni- ler sadece Ruslardan değil, İngilizlerden de yardım istemişlerdi. Yardım yapılmaması hem prestij kaybına sebep olur, hem de Rusya'nın kontrolündeki Ermenistan İngiliz dış politi- kası ve bölgesel çıkarlarına zarar verebilirdi.

I. Dünya Savaşı yıllarında İngilizlerce yapılan propaganda çalışmaları, savaşın ka- deri üzerinde etkili olmuştur. Sadece savaş yılları değil, savaştan sonraki düzenlemelerde bile Wellington House (*Propaganda Evi*)'un hazırladığı dü zmece belgeler ve raporlar (*Bryce Raporu*) kullanılmaya çalışılmıştır. Aynı dönemde İngilizler, dünyanın haber alma kaynaklarını yönlendirebilmek amacıyla yabancı ÷ lkelere ait haberleşme sistemlerini tahrip etmişlerdir. Bu da, o dönemde basın- da çıkan haberlerin çok büyük bir kısmının dolaylı da olsa İngiliz sansüründen geçmesine zemin hazırlamıştır. Bu durumu çok iyi kulla- nan İngilizler istedikleri sonuca ulaşabilmek için küçük olayları istedikleri şekilde abart- mışlar, bazen de hiç vukua gelmemiş olaylar icat etmişlerdir. Haber kaynağı olarak ise hiç- bir kanıt göstermedikleri gibi, zaman zaman haber kaynağı olarak verdikleri kişiler kontrol edildiğinde, bu kişilerin ya hiç olmadığı veya anlatılanların bu kişilerce yalanlandığı sıkça gör÷ lmüştür. Bu tip haberlerin çoğunun kay- nağı olarak gösterilen misyonerlere “neden T÷ rkl er aleyhinde abartılı vahşet haberleri ürettikleri” sorulduğunda, “Hıristiyan kamu- oyunda pirim yapan ve para getiren haberle- rin T÷ rk aleyhtarı haberler olduğunu söyle- mekten de çekinmemişlerdir.”²⁷

Batı kamuoyunda T÷ rkl er aleyhinde çıkan haberlerin yoğunlaştığı dönemlerde T÷ rk yetkililer batılı ÷ lkelerden gözlemci ta- lebinde bulundularsa da, T÷ rkl erin bu talep- leri dikkate bile alınmamıştır. Savaş sonrası

dönemlerde hazırlanan tarafsız gözlemci raporları dikkate alınmadığı gibi yayınlan- masına bile izin verilmemiştir. Bristol raporu ve Harbord raporu bunun en bariz örnekle- ridir.²⁸ Bu raporlarda dile getirilen sayısal ve tarihi gerçeklerin geniş kitlelere ulaştırılması İngiliz çıkarlarına zarar verebileceği gibi plân- lanan hedeflere ulaşmayı da zorlaştırabilirdi. Bu sebeple yayınlanmaları engellenmiştir.

Savaş sonrası yapılan araştırmalar ve tarafsız bilim adamlarınca yapılan çalışmalar aksini ispatlamış olsa bile bugün T÷ rkl ere karşı kullanılan bilgilerin temelinde propa- ganda amaçlı hazırlanmış olan raporlar yat- maktadır.

1878 Ayastefanos ve Berlin Anlaşma- ları ile uluslararası arenaya taşınan Ermeni sorunu, önceleri örgütsüz ve mahalli organi- zasyonlar şeklinde başlamıştı. Bu faaliyetlerin bastırılması ve denetim altına alınmasının kolay olduğunu gören yabancı uyruklu Ermeni aydınları hareketin örgütlü ve tek merkezden yönetilmesi düşüncesiyle çalışmalara baş- ladılar. Bu amaçla Anadolu'daki ilk çalışma Portakalyan adlı bir öğretmen tarafından yetiştirdiği dokuz kişilik bir heyet tarafından Van'da ya- pıldı. Zararlı faaliyetleri tespit edilen Porta- kalyan, bölgeden uzaklaştırıldı ise de başlattığı çalışmalar devam etti. 1885 yılında Van'da faaliyete başlayan “*Armenakan*” terör örgütü- nün faaliyetleri giderek yayılmaya başladı.

İkinci önemli terör örgütü, 1887 yılın- da İsviçre'de kuruldu. Çan, çan sesi, çingırak gibi anlamlar taşıyan Hınçak terör örgütüdür. Kurucuları Avedis Nazarbekian, eşi Maro ve arkadaşlarıdır. Amaçları doğ u Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmak ve bunu Rusya ve İran Ermenistan'ı ile birleştirmekti. Anadolu'daki bir çok olayın tertipçisi olan bu

(26) Doğ uştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Cilt 12, (Osmanlılar III), Çağ yayınları, İstanbul 1989, s. 274-275

(27) Justin McCARThY, “I. Dünya savaşında İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, YENİ TÜRKİYE, Ermeni Sorunu ÖZEL Sayı 1, Ocak- Şubat 2001 / 37, s. 474-483

(28) Oğ uz AYTEPE, “T÷ rk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Manda So- runu ve Harbord Misyonu”, Prof. Dr. Abdurrahman ÇAYCI'ya Ar- mağan, H. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara Ağ ustos 1995, s. 63-78

örgütün mensupları Marksist eğilimlerinden dolayı fazla rağbet görmemişlerdir.

Ermenilerce kurulan diğer bir terör örgütü de Daşnak (*Taşnaksutyun*)'dur. 1890'da Tiflis'te kurulan örgütün amacı, farklı bölgelerde faaliyet gösteren örgütleri bir çatı altında birleştirmektir. "Ermeni İhtilâlcî Cemiyetleri Federasyonu" adıyla da anılan cemiyetin asıl amacı, silâhlî eğitim verdiği çeteleri Osmanlı ülkesine sokarak, köylüleri silahlandırmak, eğitim vermek, çete lideri yetiştirmek, savunma teşkilâtı kurmak, taraftar toplayıp isyanlar çıkarmaktır.

Kurucuları arasında Christopher Mikaelyan, Stephan Zarian, Smon Zavian ve eski Hınçak örgütü üyelerinden bazılarının bulunduğu örgüt çok geniş bir faaliyet alanında çalışmıştır. Osmanlı ülkesinin dışında birçok yabancı ülke temsilcilikleri ile yoğun bir çalışma yapmıştır.²⁹

Avrupalı güçler dünyanın ekonomik rezervlerinden azami ölçüde yararlanmak amacıyla, bölgesel problemler çıkartarak bölgeye müdahale için zemin hazırlamışlardır. Asıl hedef, uzun vadede kendilerine uydu veya müttefik devletler bulmaktır. Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasından Ermenilerin kullanılması da aynı noktadan değerlendirilebilir. Ancak, Ermenilerin böyle bir oluşumun içerisinde yer almalarını kilisenin ihtirası ve Batılı güçlerin tuzağı şeklinde değerlendirmek de mümkündür. Bu durum Ermenilerin en yetkili ağzlarınınca da dile getirilmiştir.

Ermenilerle siyasi ilişkileri sona eren ilk millet Ruslar olmuştur. Çünkü Rusya tarafından itibaren bağımsız bir Ermenistan'ı istememiştir. Bunda Rus dışişleri bakanının da dediği gibi, "Rusya, Kafkaslarda, Makedonya'daki Bulgaristan örneğine benzer bir olayı yaşamak istemediğini" her defasında ve ısrarla dile getirmiştir. Çünkü Bulgaristan, bağımsızlığını kazanmasında en fazla etkiye sahip olan Rusya'ya sırt çevirmiş ve I. Dünya Savaşında Rusya'nın karşısında yer alabilmiştir.

Ermeniler, savaş sonrası yapılan uluslararası görüşmelerde kendilerine yaklaşık yarım asır boyunca yapılan vaatlerin yerine getirilmesi için İtilâf devletlerine yaptığı başvurulardan istedikleri neticeyi alamamıştır. Bunda İtilaf devletlerince dahi kabul görme-yecek aşırı isteklerin etkisi olmuştur.³⁰ Rusya için baştan beri en iyi Ermenistan, kendi sınırları içindeki "Ermenisiz Ermenistan" idi. Batılı devletler için de en iyi Ermeni meselesi istedikleri zaman işlerine yarayan ve lüzumu kalmadığında ise hiç baş ağrıtmadan ortadan kalkabilecek Ermeni meselesi idi. Ayastefanos ve Berlin'de başlayan Ermeni Meselesi, Vilson Prensiplerinde dolaylı olarak, Mondros'ta, Londra'da, Paris'te, Sevr'de doğrudan gündem maddesi olduysa da Avrupalılar için hiçbir zaman vazgeçilmez öncelikler arasında yer almamıştır. Gümrü, Kars ve Moskova Antlaşmalarının çözümüne rağmen son bir kez de Lozan Konferansında gündeme getirildi ise de sonuç alınmadı. Bunda, Türk tarafının haklı davasını savunmada gösterdiği kararlılık etkili olmuştur. Türk tarafından Doktor Rıza Nur ve İsmet Paşa'nın Ermeni Sorunu ile ilgili sorulara verdikleri cevaplar ve takındıkları tavizsiz tavır bunun örnekleridir.³¹

Çok karmaşık bir problemin, küçük bir parçası olan Ermeni sorunu ya da genel bir deyimle, "Türk-Ermeni mücadelesinden Ermeniler pek zararlı çıkmışlar ise hesabını -kaderlerini teslim etmiş oldukları (Hınçak ve Taşnak vb.)- maceracı komitecilerden ve tam bir basiretsizlik içinde gözü kapalı bağlandıkları Hıristiyan devletlerden sormalıdır." Ne var ki, öyle yapılmamış, tam aksi uşaklıklarını devam ettirmiş ve de ettirmektedirler.³²

Avrupa'da başlayan Almanya-İngiltere rekabetinin giderek büyük ülkeleri bloklaş-

(29) Her Yönüyle Ermeni Sorunu, Komisyon, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara 2001, s. 155- 160

(30) Rabah Salahi SONYEL, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika-I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 21-26

(31) Temuçin Faik ERTAN, "Lozan Konferansında Ermeni Sorunu", Kök Araştırmalar, C. II, Sayı: 2, Güz 2000, Ankara 2000, s. 221.

(32) L. P. DABAĞYAN, a.g.e., s 445.

maya götürmesi ve artan silâhlanma yarışı, savaşı kaçınılmaz hale getirince Ermeniler de olayların gelişimini daha sıkı takip etmeye başladılar. Bu süre içinde değişik ülke ve şehirlerde toplantılar düzenleyerek plânlar geliştirmeye çalıştılar. Osmanlı Hükümetine yaptıkları resmi açıklamalarda devlete sadık kalacaklarına dair sözler verdiler de savaşın başlamasıyla gidişat tamamen farklı gelişti. İngiltere ve Rusya'nın sağlayacağı destekle bağımsız büyük Ermenistan hayalini canlı tutmak isteyen kilise ve komiteciler, gelişmeleri kendi hesaplarına kullanmaya başladılar.

Ermeniler II. Meşrutiyetin ilânını takip eden günlerde İttihatçılarla uzun süre devam edemeyeceklerini düşünerek yoğun bir şekilde silâhlanmaya başlamışlardı. Öyle ki, silah alacak parası olmayanlar bile ellerindeki paraya çevirebilecekleri mallarını satarak silâh temin etmeye çalışıyordu. Komiteler vasıtasıyla paralar toplanıyor, silâhlar getiriliyor ve halka silah kullanma talimi yaptırılıyordu. Karşı gelenler cezalandırılıyor, gerektiğinde öldürülüyorlardı. Bu işten en fazla zararı, ılımlı Ermeniler görüyorlardı.

İttihat Terakki Partisi'nin önde gelenlerinin Almanya ile yaptıkları gizli ittifakın duyulması, Ermenilerin işini kolaylaştırmıştı. Çünkü onlar bütün hesaplarını Osmanlı Devletinin, İtilaf devletlerinin karşısında savaşa girmesi üzerine yapıyorlardı. Plânları son derece basitti. Osmanlı Devleti savaşa girecek, İngiltere ya da özellikle Rusya ile aktif olarak savaşa tutuştuğunda, silâh altına alınan Ermeniler, silahları ile firar edecek, katilabilenler Rusya'nın yanına geçecek, diğerleri ise çeteler oluşturup cephe gerisindeki bölgelerde terör hareketinde bulunacaklardı. Türk ordusunun ikmal yolları kesilecek ve asker iki ateş arasında kalacaktı. Her şeye rağmen kaçamayanlar ordu içinde karışıklık çıkaracak ve Rusya adına casusluk faaliyetinde bulunacaktı. Bu plân yürürse Ermenilerin zaferi, Türklerin hezimetini olacaktı.

Bu doğrultuda faaliyetlerini yoğunlaştıran Ermeni komite üyeleri Kafkas cephesinde halka bildiriler yayınlarak Osmanlı'ya vergi vermemelerini, gelecek olan emirleri dinlememelerini söylüyorlardı. Ermeni nüfusunun yoğun olduğu yerlerde Rusya ve İngiltere lehinde yoğun propagandalar yapıyor, halk isyana teşvik ediliyordu. Bir ara İngilizlerin Adana, Mersin ya da İskenderun bölgesine asker çıkarmaya hazırlandığı ve hareketin daha erkene alınması için Maraş ve Siirt (Zeyton-Sasun) çevresinde isyan başlatılmasının gereğini anlatmaya başlamışlardı.³³

Silâhlanıp dağa çıkan Ermeniler, çeteler oluşturup jandarmaya ve devlet memurlarına saldırıyorlardı. Haberleşmeyi aksatıyor, ikmal yollarına saldırıyor, köyleri basıp çevrede panik havası estiriyorlardı.

Ermenilerin faaliyetlerinden zarar görmeye başlayıp sıkıntıya düşen devlet, Ermeni cemaatinin ileri gelenlerini toplayarak, zararlı faaliyetlere son vermeleri konusunda kendilerini uyarmıştı. Devletin bu tutumu, Ermeniler arasında yönetimin aczi şeklinde yorumlanmıştı.

Tehcir Kanunu Çıkarılması ve Uygulanışı

Savaşın başlaması ile birlikte bağımsızlık mücadelesine başlama vaktinin geldiğine inanan Ermeniler, her türlü vahşeti sergilemeye başlamışlardı. Bu saldırıların bir kısmı Osmanlı Ermenilerinden, önemli bir kısmı da Rusya Ermenilerinden gelmekteydi.³⁴ Irza geçmeler, can ve mal kayıplarına sebep olan saldırıların en önemli hedefi batı kamuoyunun harekete geçmesini sağlamaktı.

Ermeni faaliyetlerinin artarak devam etmesi üzerine son çare olarak devlet, 24 Nisan 1915'te almış olduğu bir karar ile komite merkezlerini basarak halkı yönlendiren yetkilileri tutuklamaya başladı. Çok miktarda silâh

(33) KOMİSYON, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, Siyasal yayınevi, s 85-87

(34) L. P. DABAĞYAN, a.g.e., s 473

ve mühimmat ele geçirilmişti. Böyle bir ihtimali hesap etmemiş olan Ermeniler arasında büyük bir korku ve panik havası esmeye başlamıştı. İsyân ve “Bağımsız Ermenistan” yolunu açacak ihtilâlin yönetici kadrosu olarak görülen kişilerin tutuklanması, büyük bir korku ve kızgınlığa sebep olmuştu. Ermeni isyanından çok şey bekleyen İngiltere, Çanakkale’de uğradığı başarısızlığın da etkisiyle Ermenilerin katledilmeye başlandığı şeklindeki propagandasına ağırlık vermeye başladı. Belli ki, dikkatlerin Çanakkale dışında başka bir noktada toplanmasını istiyordu.³⁵

Tehcir Kanunu³⁶ nun çıkarılıp yürürlüğe girmesiyle birlikte uygulama da başlatıldı. Aynı dönemde Rusya da Kafkas Ermenilerini savaş alanının temizlenmesi bahanesi ile yurtlarından çıkarmış ve daha iç bölgelere doğru sevk etmişti (L. Panos DABAĞYAN). Bu uygulama İtilaf devletleri tarafından hiç yadırganmamasına rağmen, Türk tarafının kararı büyük tepkiyle karşılanmıştır. Üstelik uygulamanın başlamasına kadarki dönemde Ermeniler tarafından öldürülen Türk ve Müslüman sayısının, öldürüldüğü iddia edilen Ermeni sayısından fazla oluşu itilaf devletleri tarafından hiç de önemsenmemiştir.

Birçok yabancı gözlemcinin (Özellikle: *Edward NATAN-ABD Mersin konsolosu*) uygulamadaki insancıl başarısından bahsettiği tehcir faaliyeti, dünyaya bir toplu kıyım (katliam) olarak duyuruluyordu. Oysa tehcir uygulaması savaş halindeki devletin kendi varlığının devamı için alabileceği tedbirlerin en basiti olarak görülebilirdi. Çünkü buna benzer uygulamalar daha önceleri görüldüğü gibi daha sonraki dönemlerde de sıkça rastlanacak olan bir uygulama şekliydi.³⁷

Osmanlı yönetimi Tehcir yasasını çıkarmakla kalmamış, yasanın uygulanacağı bölgelerden iskanın yapılacağı bölgeler kadar her şeyi ayrıntılı olarak hazırlamıştı. Muhacirlerin mal varlığından yol emniyetine kadar birçok konuyu denetlemek üzere komisyonlar oluşturmuştu. Bu komisyonlarda sadece

devlet yetkilileri değil, cemaat temsilcilerine de yer verilmişti. Uygulama esnasında görülecek aksamaya sebep olacaklar kadar, görevini kötüye kullananlar hakkındaki cezalandırmalar da hızlı bir şekilde yerine getiriliyor, durum hakkında ilgili kişi ve yerlere bilgiler veriliyordu.³⁸

Tehcir esnasında aksamalar ve istenmedik olaylar gelişebiliyor ve bunlar da dış basında abartılı ifadelerle yer alıyordu. Bazen hiç olmamış hikâyeler uydurularak Türk düşmanlığı körüklenirken Ermenilere karşı merhamet duyguları kabartılmaya çalışılıyordu.

Rusya’nın savaştan çekilmesiyle en büyük destekçileri ve güvencelerinden mahrum kalan Ermeniler, bir anda ne yapacaklarını şaşırılmış, korkuyla paniklemeğe başlamışlarsa da itilaf devletlerinin lojistik desteğiyle kısa sürede toparlanıp Rus ordusunun çekildiği yerlerde hakimiyet kurmaya çalışmışlardır. Aynı zamanda da girdikleri yerlerde korku salarak halkı sindirmek istemişlerdir.

I. Dünya Savaşının sonlarına doğru Türk-Ermeni ilişkilerinde bir yumuşama ve karşılıklı diyalog girişimlerinin olduğu görülmektedir. Ancak bu durum uzun süre devam etmeyecektir.

Savaşın sonunda Osmanlı’nın mağlup olması, Mondros mütarekesi şartları gereği askerinin terhis edilip silâhlarına el konulması, her şeyden de önemlisi; Mütareke şartlarının içine Ermenilerin hak iddia ettiği

(35) İngiltere’nin Ermeni Meselesinde liderliğe soyunması da böyle bir ortamda gerçekleşmiş idi. Süveyş kanalının açılması ile stratejik önemi artan Mısır’ı el tutmak ve orada kalıcı olmak isteyen İngilizler, Ermeni Meselesini ön plâna çıkararak Osmanlı’nın burada meşgul olduğu bir zamanda hem Mısır’a el koymuş hem de Kıbrıs’a yerleşmenin ilk adımını atmıştı. Doğu Akdeniz’deki çıkarları ve en büyük sömürgesi Hindistan ve uzak doğu yolunun kilit noktası konumuna gelen bölge, İngilizler için vazgeçilmez olmuştu. Çünkü kendisini dahi savunamaz hale gelen Osmanlılar Boğazları elde tutmazsa, bölgede İngilizlerin isteği dışında gelişebilecek olan her ihtimal İngiliz çıkarları için bir tehdit olurdu. Bu noktadan bakıldığında İngiliz diplomasisinin başarısı küçümsenemez.

(36) 27 Mayıs 1915’te kabul edilip 01 Haziran 1915’te yürürlüğe giren yasanın tam adı “*Savaş zamanında hükümet uygulamalarına karşı gelenler için asker tarafından uygulanacak önlemler hakkında geçici kanun*” dur.

(37) ABD’nin II. Dünya savaşı yıllarında Asya kökenli vatandaşlarına yaptığı uygulama bunun en bariz örneğidir.

(38) Yusuf HALAÇOĞLU, Ermeni Tehciri ve Gerçekler, (1914-1918) TTK. Basımevi, Ankara 2001, s. 47-59

bölgelerle ilgili özel maddelerin konulması Ermenilerdeki korku ve şaşkınlığın yerini yeniden ümidin almasını sağlamıştır. Yeni bir umutla silâha sarılan Ermeniler, üzerinde hak iddiasında buldukları Doğu Anadolu bölgesinde yoğun bir saldırı ve sindirme hareketine başladılar. Bu durum karşısında organize olmaya başlayan Türkler bir yandan kendilerini savunurken bir yandan da haklılıklarını dünyaya duyurabilmek için hukuk mücadelesine girişmişlerdir. Ancak işgal kuvvetlerinin hukuk tanımaz tavırları ve Türklerin mağduriyeti karşısındaki duyarsızlıkları, Türkleri bir kez daha silâha sarılmak zorunda bırakmıştır.

Mütareke döneminin başlarından 1920 yılının sonlarına kadar devam edecek olan mücadele her iki taraf için de yıpratıcı olmuştur. Bu mücadelede Türk tarafının en büyük dezavantajı, halkı ve ordusunun yılların ihmali ve uzun süredir devam eden savaşların verdiği yorgunluğudur. Buna karşılık en büyük avantajı ise haklı olmanın ve yurdunu savunmanın verdiği güçtür. Ermeniler için en büyük avantaj olarak görünen şey, dünyanın en büyük devletlerinin desteğini alıyormuş görünmeleri ve Ermenilerin istedikleri ile işgal kuvvetlerinin istediklerinin arasında bir paralelliğin olmasıdır. Ermenilerin en büyük dezavantajı, tarihin hiçbir döneminde tam bağımsız ve büyük bir devlet olmadıkları gibi hak talebinde buldukları yerlerde azınlık olmalarıydı.

Giriştikleri tüm mücadeleleri kaybeden Ermeniler son bir kez daha İtilaf devletlerinin kapısını çaldı iseler de istediklerini alamamışlardır. Wilson ilkelerinin uygulanmasının kendileri açısından taşıyacağı anlamı biliyorlardı. Son çare olarak ABD'nin yardımını alabilmek için uğraşırlarsa da, buna da ABD senatosu izin vermemiştir.³⁹ San Remo, Londra, Paris ve Washington arasındaki diplomasi trafiği sonucu Sevr'de umutlanmış iseler de Türk halkının ülkesini savunmada gösterdiği direniş, Sevr'in ölü doğmasına sebep olmuştur. Türkler ile giriştikleri mücadelenin kaybedilmesi üzerine, anlaşmaktan baş-

ka çarelerinin kalmadığını anlamış ve Gümrü barışını imzalamışlardır.

Türklerle yaptıkları Gümrü (03 Aralık 1920), Moskova (16 Mart 1921) ve Kars (13 Ekim 1921) anlaşmaları ile Sevr anlaşmasını tanımadıklarını ve Türk toprakları üzerindeki iddialarından vazgeçtiklerini resmen kabul etmişlerdir. Son bir umut kapısı olarak Lozan Konferansının görüşmeleri devam ederken çok yoğun bir diplomasi trafiği uygulamış iseler de hiç bir şey elde edememişlerdir.

Lozan Konferansı'nın azınlıklarla ilgili konularının görüşüldüğü alt komisyonlarda, İtilaf devletleri temsilcilerinin gündeme getirdiği "Ermeni Yurdu" konusu, konferansa katılan Türk delegeler tarafından, inkarı mümkün olmayacak delillerle çürütülüp, gerçeklerin dile getirilmesi karşısında Büyük Ermenistan konusu, konuyu gündeme getirenler tarafından gündemden düşürülmüştür. Bunun doğal sonucu olarak da Lozan Konferansı sonunda imzalanan Lozan Barışı'nı esas alan metinde Ermenilerle ilgili hiçbir madde ya da ifade yer almamıştır. İtilaf devletleri tarafından kullanılarak bir kenara atılıp unutulduklarını anlayan Ermeniler yeni stratejiler geliştirmeye çalıştılar. Yeni geliştirdikleri stratejinin merkezinde yine Türkler ve yeni kurulmuş olan Türk devleti vardır. Stratejinin temelinde ise yine tanıdık bir metot devreye sokulmuştu: Propaganda, şantaj, tehdit, saldırı, gasp, korkutma, yıldırma, hatırlı ve yetkililere verilecek olan rüşvetler ile uydurma Ermeni sorununu gündemde tutma. Kendi oyunlarını bozan ve plânlarını boşa çıkaranlara karşı suikastlar ilk başvurulan yöntem olarak göze çarpmaya başlamıştır. Özellikle Türk devlet adamlarına karşı suikastlar gecikmedi. Said Halim Paşa, Mehmet Talat Paşa, Ahmet Cemal Paşa ve Doktor Bahaettin Şakir Bey başta olmak birçok Türk devlet adamı Ermeni kurşunlarıyla can vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya karşı girişilen 11 su-

(39) Fethi TEVETOĞLU, "Millî Mücadele'de Mustafa KEMAL Paşa-Genel HARBORD Görüşmesi", Türk Kültürü, sayı: 76, Yıl: VII, Şubat 1969, s. 257-266 ve Uras, a.g.e., s 675-678

ikast teşebbüsünden “7” tanesinin arkasında Ermeniler ve Ermeni terör örgütlerinin olması olayın açıklanmasını kolaylaştıracaktır.⁴⁰

Osmanlı’da Nüfus Sayımı ve Ermeniler

Osmanlı Devletinin resmi tasnifine göre toplum, yönetenler ve yönetilenler (Askeri ve Reaya) olmak üzere iki gruba ayrılırdı. Yönetilenler de kendi aralarında Müslim ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılır. Gayrimüslimler de Etnik, dini - Mezhep durumlarına göre aralarında gruplara ayrılırdı. Yahudi milleti, Rum milleti, Bulgar Milleti, Ermeni milleti gibi. Bu grupların her biri bir milleti temsil eder ve Osmanlı milletler topluluğunu oluştururdu.

II. Mahmut zamanına kadar tutulan kayıtlarda bütün Osmanlı milleti, din esasına dayalı olarak, Müslümanlar, Ortodokslar, Katolikler, Museviler ve diğerleri olmak üzere beş ana gruba ayrılırdı. Dini esas alan bu ayırım, milletler dinlerine göre kayıtlara geçirilir, etnik durumları belirtilmezdi. Bu sebeple, önceki yüzyıllara ait nüfus bilgilerinde bazı standart formüllerden yola çıkılarak genel nüfus hakkında tahmini bilgiler verilmektedir. Daha sonraları yapılan sayımlarda hem dini hem de etnik kökenin yazılmaya başlandığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti, özellikle Tanzimat’ın ilânından sonra hükümette yardımcı işlerinin yürütülmesinde gayrimüslim vatandaşlardan sıkça yararlanmıştı. Devletin en kritik mevkiilerinde etnik ve dini menşesine bakılmaksızın farklı millet ve dinden kişiler görev almışlardır. Bunda, gayrimüslim vatandaşların dil biliyor olmaları ve almış oldukları eğitim gereği Batıyla ilişkilerde kolaylık sağlamaları etkili olmuştur.

Sicil-i Nüfus Nizamnamesi’nin yürürlüğe girdiği 1881’den itibaren kurumun başında önce *Fethi Franko* adında bir Yahudi, ondan sonra da ABD vatandaşı olan *Robert* adında bir kişi görev yapmıştır. Ermeni iddialarında en çok eleştirilen ve güvenilmez

bulunan Nüfus ve İstatistik Umum İdaresinde (1897-1903) *Mıgırdıç Simabyan* adında bir Ermeni altı yıl yönetici olarak görev yapmıştır⁴¹. Devlet hayatının her kademesinde olduğu gibi sayım komisyonlarında da nüfus oranlarından daha fazla gayrimüslim vatandaş görev yapmıştır. Nüfusun tespit edilişi ve kayıtlara geçişi aşamalarının her anındaki çalışmalar son derece açıklıkla yürütülmüş ve bu bilgiler bir müddet sonra resmi bildirimler olarak yayınlanmış ve basına da yansımıştır.

Ermeniler hakkında 19. yüzyılın ilk yarısına kadarki bilgiler çok sağlıklı değildir. Bu durum sadece Osmanlı resmi kayıtları için geçerli olan bir durum değil, kilise kayıtları için de geçerlidir. Zira kilise kayıtları esas alınarak yapılmış araştırma sonuçlarında zaman zaman büyük farklılıklara da rastlanmıştır. Ayastefanos Antlaşması ve Berlin Kongresi esnasında önemli siyasi taleplerde bulunan Ermeni heyeti önce, Anadolu’da yaşamakta olan 3 Milyon Ermeni’den bahsederken küçük bir ikaz ile rakamı 1.8 Milyona kadar çekmişlerdir. Oysa söz konusu dönem için tarafsız gözlemcilerce verilen hiçbir nüfus istatistikinde Ermeni nüfusu 1 milyondan daha fazla gösterilmemektedir. Sayılardaki abartının bir kısmını siyasi manevra ile açıklamak mümkün olsa da, iki misliden fazla rakamı sağlıklı bir düşünce ile açıklamak kolay olmayacaktır.

1881 ve 1893 nüfus sayımlarında, Ermeni nüfusu kayıtlara 974.186 olarak geçmiştir. Bu da genel nüfusun ancak % 9’unu oluşturmaktadır. 1906’da 1.059.327 olarak tespit edilen Ermeni nüfusu, 1914’te ise 1.212. 973 olarak kaydedilmiştir. Bu dönemdeki Ermeni nüfusu, ülke nüfusunun % 7.6’sına karşılıktır.⁴² Bu bilgiler sadece resmi kayıtlarda kalmamış basın yoluyla vatandaş ile de paylaşılmıştır.

(40) Esat URAS, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 2. Baskı, Belge yayınları (Dün, Bugün, Yarın), İstanbul 1987, Giriş kısmı, s. LVI

(41) Her Yönüyle Ermeni Sorunu, (K.K.K. Komisyon) s. 82

(42) “Ermeni nüfusunun artmış olmasına rağmen genel yüzdelik içindeki oranının düşmesi bu dönemlerde Osmanlı’nın kaybetmiş olduğu bölgelerden Anadolu’ya ve Doğu Trakya’ya yoğun bir Türk göçünün yaşanmakta olduğundandır.”

Osmanlı basınına yansıyan genel istatistiklerin yanında bölgesel ayrıntılar da dikkat çekici boyuttadır. Özellikle Ermeni iddialarına konu olan bölge ve şehirler ile ilgili ayrıntılı nüfus istatistikleri bulunmaktadır.

I. Dünya Savaşı sonrasında, basında Doğu Anadolu bölgesi ve Kilikya ile alakalı çıkan yazılar genelde istatistik bilgiler ile desteklenmiştir. Bunda Wilson Prensiplerinin uygulanması karşısındaki beklentiler etkili olmuştur.

Ermenilerin en yoğun yaşadığı iller sadece Türk basınının değil, aynı zamanda yabancı basın mensupları ve gözlemcilerin dikkatinin odak noktası olmuştur. Bu nedenle bölgesel araştırmalar için kaynak sıkıntısı söz konusu olmamaktadır. Resmi ve gayri resmi kaynaklar yeterli bilgiyi sunmaktadır.

Misyonerlik faaliyetlerinin başladığı andan itibaren, Osmanlı ülkesindeki her türlü nüfus hareketini izlemeye başlayan Batılı devletler aslında yeterli bilgiye sahiptiler. Bunu söylemek için ansiklopedik eserlere giren kayıtlara bakmak yeterli olacaktır. Aynı dönemlerde Osmanlı'da da nüfus sayımları yapıyor olsa da bunlar; sayım teknikleri ve detaylar açısından batılı devletlerin sayımları kadar ayrıntılı bilgi içermiyordu. Ancak 1831'den sonra yapılan sayımlar eskisinden daha sağlıklı ve detaylı bilgiler içermektedir.

Osmanlı Devleti gayrimüslim halkın yaşantısına fazla müdahale etmediği için, nüfus hareketlerinde genelde kilise ve Patrikhane kayıtlarını esas almıştır. Osmanlı resmi kurumlarınca sunulan rakamlar çoğunlukla yabancı ansiklopediler ve ihtisas eserlerinde verilen rakamlarla büyük oranda benzerlikler taşımaktadır. Bu durum rakamlardaki güven sorununu ortadan kaldıracak niteliktedir.

Osmanlı'da Basın ve Gazetecilik

Gazete, günümüzde toplumu günlük gelişmeler konusunda bilgilendirmenin en kolay ulaşılabilen aracıdır. Dünyada ilk

gazetenin 17.yy.'da Almanya'da basıldığı bilinmektedir. Bunu matbaacılık konusunda gelişmiş olan diğer batılı ülkeler takip etmişlerdir.

Basım sanatının Osmanlı ülkesine girişi 15. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. 1493'te Musevî Hahamı Gerson'un kurduğu ilk matbaadan sonra 1510'da Selanik, 1554'te Edirne, 1585'te Lübnan, 1605'te Şam, 1646'da İzmir'de basımevlerinin kurulduğu görülmektedir. Bu basımevlerinin sahipleri ve çalıştıranların çoğunlukla İspanya'dan göç eden Musevî asıllı vatandaşların olduğunu görmekteyiz. Musevîlerden sonra Ermeniler 1567'de Sivaslı Apkar'ın çalışmaları ile kendi matbaalarını kurarken bunları 1627'de Nikodemos Metaksas adlı bir Rum papazı takip etmiştir. Osmanlı ülkesindeki Müslümanların matbaa ve basım işi ile tanışmaları ancak III. Ahmet zamanında, Aralık 1727'de gerçekleşmiştir.⁴³

Osmanlı ülkesinde ilk gazete İstanbul'da 18. yüzyılın sonunda (1795- 1796) Fransa büyükelçiliğinin basımevinde Fransızca olarak çıkarılmaya başlanmıştır. Bunu İzmir'de yabancı dillerde çıkarılan gazeteler takip etmiştir..

Türkçe olarak çıkarılan ilk gazete, 01 Kasım 1831 tarihli "Takvim-i Vekâyi" dir ki, "Resmi Gazete" özelliği taşımaktadır. Bunu, 31.07.1840 tarihinde yarı resmî gazete olan "Ceride-i Havâdis", onu da 22.10.1860'da ilk özel gazete sayılan "Tercümân-ı Ahvâl" ile 28.06.1862'de çıkarılan "Tasvîr-i Efkâr" takip etti.⁴⁴ Osmanlı toplumunun batı dünyası ile ilişkileri arttıkça gazetelerin nitelik ve niceliklerinde de artmalar başladı. Tanzimat döneminin ardından gelen İstibdat döneminde gazeteler ve gazetecilik hayatı yurt dışında devam etmiştir.

(43) Bernard LEWIS Modern Türkiye'nin Doğuşu (Çev: Metin KIRATLI) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s 51- 52

(44) M. Nuri İNUGUR, Basın ve Yayın Tarihi, DER yayınları, 5. Basım, İstanbul 2002 s. 165-194, ve Zekai GÜNER, Milli Mücadele Başlarken Türk Kamuoyu. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları / 2322 Yayınlar Daire Başk. Kültür Eserleri Dizisi/ 250. Ankara 1999 sayfa 3-10.

II. Meşrutiyet devrinden itibaren hızla artan gazete sayısı ile beraber birbirine muhalif gazeteler ve gazetecilik de gelişmiştir.

I. Dünya Savaşı'na girilirken gazete sayısı 73 olarak tespit edilmiştir. 1915'te 6'ya düşen gazete sayısı 1916'da 8, 1917'de ise 15'i bulmuştur. Savaşın son yılında hızla artan sayı, 68-71 olarak belirlenmiştir. Mondros Mütarekesi'nden sonra da bu sayılar korunarak devam etmiştir.

Bu gazeteler yayın politikaları itibarıyla birbirinden tamamen bağımsız hareket etseler de bazı ortak özelliklerinden dolayı; Osmanlıcı, Türkçü, İslâmcı, Liberal (Batıcı) vb. isimler altında da anılmışlardır. Bazen de siyasi yaklaşımlarından dolayı; İttihatçı, İtilâfçı gibi vasıflandırıldıkları da olmuştur.

Basım Alanında ve Basında Ermeniler

Ermenilerin basım sanatı ile tanışmaları 16. asrın hemen başlarında olmuştur. 1512 yılında Venedik ve Roma'ya giden Ermeni din adamları kısa zamanda basım sanatında dünyanın en maharetli ustaları haline geldiler. Bir müddet sonra usta öğreticiler olarak dünyanın dört bir yanına dağıldılar. "Venedik Sen Lazar Akademisi Dervişleri" olarak da adlandırılan bu basım ustaları, Filoloji, Sözlük, Fen, Mühendislik, Tarih, Coğrafya ve İlahiyât alanında bir çok eser basmışlar ve bunları ulaşabildikleri her noktaya sevk etmişlerdir. Ermeni tarih ve kültürüne ait eserler sadece Ermenice basılmamış, aynı zamanda dünyanın o günkü meşhur dillerine de çevrilmişlerdir. Sanatlarındaki ustalıkları ve kültürel hizmetleri sayesinde, dünya kültür çevrelerinde büyük sempati kazanmışlardır. Bu sayede efsanelerle bezenmiş Ermeni kültürü de dünyaca meşhur olma fırsatı bulmuştur.⁴⁵

Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler de 16. asrın son çeyreğinden itibaren basım sanatı ile ciddi olarak ilgilenmeye başladılar. Hem kendi dillerinde hem de Ermeni harfleri ile Türkçe eserler basmaya başladılar.

Matbaacılıktaki şöhretleri arttıkça ve yeni eserler bastıkça kendilerine duyulan merak da artmıştır.

Ermenilerle ilk olarak 17. yüzyılda Fransızlar ilgilenmeye başladılar. Fransızların çalışmaları sonucu Gregoryen Ermenilerden bazıları Katolik mezhebine geçtiler. Fransızlardan sonra diğer Avrupa milletleri de kendileri ile yakından ilgilenmeye başladılar. İlk ilgilenmeler daha çok doğu kilisesi ve Hıristiyanlarının tanınması şeklinde ve insancıl amaçlarla oldu. 19. yüzyıl başlarına kadarki ilgilenmeler herhangi bir sorun yaratmadı ise de, ABD'den gelen misyonerler ile durum değişmeye başladı. Gregoryen Ermenilerden bazıları değişik sebep ve beklentiler ile mezhep değiştirmeye başladılar. Böylece Ermeniler arasındaki mezhep birliği bozulmuş oldu. Ermeniler arasındaki mezhep birliğinin bozulması beraberinde yeni problemler doğurdu. Bu durum Ermeni cemaati içinde yeni sıkıntılar da başlamasına sebep oldu.

Avrupa'da başlayan gelişmeler dünyada büyük değişimleri de beraberinde getirdi. Fransız İhtilâli ve Sanayi Devriminden sonraki gelişmelere ayak uyduramayan Osmanlı devleti hızla çökmeye başladı. Osmanlı ülkesi üzerinde çıkar hesabı yapan devletler, Osmanlı devletinin iç işlerine karışmanın en kestirme yolu olarak, Osmanlı'nın Hıristiyan vatandaşlarını kullanmaya başlamışlardır.

Ermeniler ile ilk olarak Fransızlar ilgilenmeye başladı ise de Ermenileri dolaylı olarak da olsa resmi gündeme ilk taşıyanlar Amerikalılar oldular. 1830 Osmanlı-ABD ticaret anlaşmasının verdiği hakları kullanan Amerikalılar, dil bilen ve ticaretten anlayan Ermenileri simsar (aracı, temsilci, komprador vb.) olarak kendi hizmetlerine aldılar. Bazı Ermeniler ABD'ye göç ederken bazıları ABD pasaportu alarak çifte vatandaşlık haklarından yararlanmaya başladılar. Dış dünya

(45) Muallim Cevdet (İnançalp), "Ermeni Mesai-i İlmiyesi Venedik'de (Sen Lazar) Dervişleri Akademisi" Muallimler Mecmuası, 03 Eylül 1924, Yıl:1 Sayı: 23, s. 724-778'den Günümüz Türkçesine aktaran İsmail AKÇAY ("Müteferrika Kış" 1996, Sayı: 10, s. 201-210' da çıkan yazı çevirmen tarafından müstakil olarak da bastırılmıştır.)

ile ilişkilerinin artması ve misyonerlerin çalışmaları sonucu Ermeni gençleri arasında yeni fikirler gelişmeye başlamıştır.

19. yüzyıl Osmanlı devletinin en zor ve en uzun yüzyılı oldu. Hem içte hem de dışta büyük sorunlar ile karşılaşan devlet, bu problemler ile uğraşmak zorunda kaldı. Fransız İhtilâlinde sonra hız kazanan Milliyetçilik hareketi, Hıristiyan azınlıklar arasında, bağımsız millî devlet fikrini ateşledi. İsyanlar başladı. Devlet, çıkan isyanları bastırmaya çalışsa da batılı devletlerin desteğini alan Hıristiyan azınlıklar birer birer bağımsız olmaya başladılar. Osmanlı devletinin Hıristiyan azınlıkların isyanlarına karşı aldığı tedbirler Batı'ya Müslümanların Hıristiyanlara karşı zulmü şeklinde aktarıldı. Kitle iletişim alanındaki gelişmeler sayesinde, Avrupa ve Amerika'da Türklere karşı büyük bir kamuoyu oluşturulmaya başlandı.

Ermeni sorunu ile ilgili olarak Türklere yönelik, siyasi anlamdaki ilk ciddi tehdit ve eleştiri sinyalleri 1895 ve 1896'da ABD senatosundan gelmeye başladı. Senatonun almış olduğu kararlar basında geniş yer buldu. Olay kısa süre içinde Müslüman Türk - Hıristiyan Ermeni mücadelesi şekline dönüştürüldü. Sonuçta Türklere yönelik büyük bir karalama kampanyası başlatıldı. Çoğunlukla küçük olaylar abartıldığı gibi bazen de hiç olmamış hayali olaylar ile Türkler aleyhinde kamuoyu oluşturulmaya çalışıldı. Bunda Anadolu'dan Avrupa'ya ve ABD'ye göç etmiş olan Ermenilerin yoğun çalışmalarının büyük etkisi olmuştur.

Misyonerlerin din taassubu ile başlattığı tek taraflı yayınlara 1914 yılına kadar ciddi hiç bir cevap verilmedi. Asılsız iddialar ve tek taraflı yayınlara yine basın yolu ile cevap vermeye çalışan, Washington Büyükelçisi (24. VI.-09. X. 1914) Ahmet Rüstem Bey, tepki ve baskılar sonucu görevden ayrılmak zorunda kaldı ve İstanbul'a döndü.⁴⁶

I. Dünya Savaşı yıllarında Türklere yönelik olumsuz propagandanın en önemli

unsuru, yine Hıristiyan azınlıklar, başta Ermeniler ve Ermeni sorunu olmuştur. Kamuoyunun desteğini alma ve savaşı kazanmada her yolu mubah sayan İngiltere ABD'yi yanında savaşa sokabilmek için basını ve Ermeni sorununu çok iyi kullanmıştır. O yıllarda hazırlanan rapor ve basında çıkan haberlerin çoğunun abartılı ve hayali hikâyeler olduğu sonradan yapılan araştırmalar ile ispatlanmıştır. Ancak o hikâyeler, bugün bazı çevrelerce gerçek olaylarmışçasına gündemde tutulmaya çalışılmaktadırlar.⁴⁷ Bunda söz konusu yıllarda Osmanlı'da uygulanan sansür sebebiyle olayların Türk basınında yeterince yer almasının da rolü vardır. Maalesef bugün bazı yabancılar bu durumu suçluluk psikolojisinin suskunluğu olarak yorumlamaktadır.

I. Dünya Savaşı yıllarındaki olaylar, Türk basınında yeterince yer alamadıysa da, batılı ülkelerdeki basın, Ermenilerce çıkarılan olayları görmezden gelmekle kalmadı, Osmanlı devletinin aldığı tedbirleri Hıristiyanların katledildiği şeklinde yoğun bir propagandaya dönüştürdü.

Aslında I. Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarında yaşanan sorunlar, Türk-Ermeni anlaşmazlıkları uluslararası antlaşmalar (Gürü, Kars, Moskova ve Lozan Barış antlaşmaları) ile bir çözüme bağlanmıştır. Uluslararası antlaşmalarla belirlenen şartları benimseyen Türk tarafı, yeni kurmuş olduğu devletin "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" prensibine dayalı dış politikası gereği "Ermeni Sorunu"nu yaşadığı dönemde bırakmış ve uzun süre gündemine almamıştır.

Türk tarafının suskunluğuna karşın Ermeni tarafı olayı gündemde tutabilme adına yoğun bir çalışma içine girmiştir. Abartılı hikâyeler, acıklı senaryolar şekline sokularak,

(46) B. Nuri ŞİMŞİR, "Amerika'da Ermeni Propagandası ve Büyük Elçi Ahmet Rüstem Bey", (ASAM) Ermeni Araştırmaları, Haziran-Temmuz-Agustos 2001, Sayı: 2, s. 30-48

(47) Justin McCARTHY, "Zehir ve Panzehir olarak Tarih" Türk Metal Sendikası- Türk Metal Ekim 2000 Özel EK Ermeni Dosyası, sayfa 7-11 ve "I. Dünya savaşında İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu" Yeni Türkiye, Ocak-Şubat 2001 Sayı 37 sayfa 474-483, Ercüment KURAN "Amiral Bristol Raporu ve ABD' de Türk aleyhtarı Ermeni propagandasının tarihçesi" Yeni Türkiye Ocak-Şubat 2001 Sayı 37 sayfa 484-494

kitle iletişim vasıtalarındaki hızlı gelişmeler sayesinde dünyanın dört bir yanına ulaştırılmıştır. Sürekli yapılan kampanyalarla olay sıcak tutulmaya çalışılmış, Türklere karşı karalama politikası güdülmüştür. Halbuki “Türk tarafı eskiyi tasfiye eden yeni bir devlet olduğu yaklaşımıyla karalamalara kendini muhatap olarak görmemiş ve bu suretle meydana tek yanlı ve önyargılı değerlendirmeler hüküm - ferma olmuşlardır.”⁴⁸

Ermeniler tarafından yapılan çalışmalar karşısında uzun süre sessiz kalan Türkiye, bu durumdan hem maddi hem de manevi olarak büyük zararlar görmüştür. İşin Türk diplomatlarına yönelik terör boyutuna taşınmasından sonra Türklere, Türk-Ermeni ilişkileri ve Ermeni sorunu üzerinde çalışmalar yapmaya başladı. Özellikle Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü’nün yapmış olduğu çalışmalar, yayınlanan belge ve eserler için uzman akademisyenlerce değerlendirilerek “dünya kamuoyu”ndaki yanlış ve önyargılar giderilmeye çalışılmaktadır. Kongreler düzenlenerek yerli ve yabancı uzmanlar arasındaki bilgi alış verişini için uygun ortamlar hazırlanırken, kitle iletişim vasıtaları ve teknolojik imkanlar kullanılarak gerçekler ortaya çıkarılmaya, kamuoyu aydınlatılmaya çalışılmaktadır.

Hadisat Gazetesi ve Ermeni Sorunu

Çok boyutlu ve karmaşık bir problem olan Ermeni Sorununun gelecekte ulaşabileceği boyutu erken fark eden bazı Osmanlı aydınları özellikle mütareke döneminde (1918-1921 arası) konunun üzerinde yoğun çalışmalar yapmanın gereğine inanmış ve bir boşluğu doldurma çabası içine girmişlerdir. Özellikle “*Şark vilayetleri Müdafai hukuk-ı Milliye Cemiyeti*” ve onun bir tür yayın organı halindeki *Hadisat* gazetesi ciddi çalışmalar yapmıştır.

Hadisat gazetesi, I. Dünya Savaşı’nda Türklük adına kara bulutların ufku kararttığı bir dönemde yayına başlamıştır. Süleyman

Nazif’in deyimi ile “Uzun Siyah Gece”nin başladığı günlerde yola çıkan Hadisat “Harpte mağlup edilen Türk’ün menfaatlerini ve mütareke şartlarına göre elde kalan son vatan parçasını heyecanla (Ateşin bir süngü gibi kullandığı daima ümitli ve daima canlı kalemiyle) müdafaa etme çabasıyla hareket etmiştir”.⁴⁹

Süleyman Nazif ve Cenap Şahabettin tarafından çıkarılan Hadisat’ın ilk nüshası

20 Ekim 1918 Pazar günü yayınlandı. İlk yayınlandığı günden ilk kapandığı gün olan 17 Aralık 1918 Salı gününe kadarki başyazılar Süleyman Nazif ve Cenap Şahabettin tarafından dönüşümlü olarak yazılmıştır.

Gazetenin yayın hayatına başladığı ilk günden itibaren Ermenilerin Doğu Anadolu üzerindeki emellerine engel olmak üzere kurulan Şark Vilayetleri Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’nin yayın organı gibi çalışması İstanbul’daki birçok çevreyi rahatsız etmiştir. İktidardaki hükümet başta olmak üzere, İtilaf güçleri ve politik Ermeni sempatanları ile muhalif görüşte (İngiliz Muhipleri Cemiyeti üyeleri, Hürriyet ve İtilaf Partisi yanlıları, bazı gazeteler -özellikle Alemdar- ile Kürt Teâli Cemiyeti taraftarları) olanlar gazeteyi şiddetle eleştirmişlerdir.

Gazetenin içinde bulunduğu ekonomik krize Hükümet ile İtilaf güçlerinin baskıları ve sansür eklenince gazete, 17 Aralık 1918’de kapanmıştır. Yayınına bir süre ara veren Hadisat, 06 Şubat 1919 Perşembe günü yeniden yayınlanmaya başlamıştır.

23 Haziran 1919 Perşembe günü yayınlanan 174 nolu nüsha⁵⁰ ile yayın hayatı

(48) Abdurrahman ÇAYCI, Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara 2000 Önsöz s. XI

(49) Şuayb KARAKAŞ, SÜLEYMAN NAZIF, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları 968 / 122 Ankara 1988 s. 97-100

(50) Süleyman NAZIF’in Biyografisi, sanatı, edebi kişiliği ve eserleri ile ilgili detaylı bir çalışması olan Dr. Şuayb KARAKAŞ’ın Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları arasında çıkan (968/122) SÜLEYMAN NAZIF adlı eserinde HADİSAT’ın 23 Haziran 1919’da 172 sayılı nüsha ile yayın hayatına son verdiği kaydediliyor. Oysa HADİSAT’ın 173 sayılı nüshası 22 Haziran 1919 Pazar günü yayınlanmış olup bazı koleksiyonlarda yer almaktadır. 22.06.1919 tarih ve 173 sayılı nüshadan “Katib- i mes’ullerin muhakemesi” adlı haberi okuyup inceleme ve not alma imkanımız oldu.

sona eren Hadisat gazetesi özellikle Ermeni sorunu ile ilgili konularda önemli bir arşiv belgesi niteliği taşımaktadır.

Bazı sayılarının mükerrer olduğu gazetenin, bugün başta TBMM. Kütüphane ve dokümantasyon merkezi-arşivi olmak üzere; Ankara'da Milli Kütüphane, İstanbul Bayezit Halk Kütüphanesi ile İstanbul Büyük Şehir Belediyesi ATATÜRK Kitaplığı, İstanbul Üniversitesi kütüphanesi, Basın müzesi arşivi ve bazı özel koleksiyonlarda 174 sayının çok büyük bir bölümü sağlıklı bir şekilde korunmakta ve araştırmacılarını beklemektedir. Doğrudan gazeteye ulaşılabildiği gibi mikro film ve dijital ortamda da faydalanma imkanları mevcuttur.

Süleyman Nazif ve Cenap Şahabettin tarafından dönüşümlü yazılan başyazıların yaklaşık "30" (otuz) kadarı doğrudan Ermeni sorunu ile ilgilidir.⁵¹ Bu durum gazetenin Ermeni meselesini ciddi bir sorun olarak gördüğünün önemli bir kanıtıdır.

Gazete, söz konusu dönemde Ermeni sorunu ve isteklerine konu olan Doğu Anadolu ve Çukurova bölgesi ile ilgili çok detaylı nüfus istatistikleri yayınlanmıştır. İtilaf devletleri ve Ermenilerin iddiaları yine yabancı din adamı, misyoner, konsolosluk görevlisi, sivil gözlemci ve seyyahların verdikleri bilgilerle çürütülmeye çalışılmıştır. Gazetenin yabancı basın organlarını iyi takip ettiği sık sık yaptığı iktibaslardan anlaşılmaktadır. Bu durumda İngiliz, Fransız ve Amerika kaynaklarından da haberdar olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Gazete, verdiği istatistik bilgiler ve savunduğu düşünceleri ile, yapılacak barışta ve kurulacak yeni yönetimlerde göz önünde bulundurulması gereken hususları dile getirmeye çalışmıştır. Hadisat'a göre kalıcı barış ve bölgedeki istikrarın temel şartı, sosyal gerçeklere uygun yapılacak düzenlemelerdir.

Osmanlı Ülkesi Geneline Ait İstatistikler ve Ermeni Nüfusu

Türk basını, kendi mukadderatına yönelik olarak Avrupa'da yapılan görüşmeleri dikkat ve endişe ile takip etmiştir.⁵² Dünya politikasına yön veren büyük güçlerin her toplantısı, Osmanlı Devletinin akıbeti ve Türklerin durumunu şekillendirmeye yönelikti. Yapılan toplantılarda Rusya'nın işlerine pek karışılmamasını isteyen Sör *Loyd George* "Avrupa'yı yeniden yapılandıracaklarını, Müslümanların da Trakya ile İzmir'de azınlığa düşüklerini ve oralardan çıkarılmalarını" teklif ediyordu. İngiliz Avam kamarasının (18 Kasım 1918) toplantısında söz alan Lort Robert Cecil ise "*intikamı değil, hak ve adaleti bakim kılmak istediklerini, bunun gerçekleşmesi için de ABD ve Fransa ile işbirliği yapmalarının zorunlu olduğunu*" belirtmiştir.⁵³

ABD Başkanı Wilson; "Bölge güvenliği ve çıkarları için Rusya ile ilişkilerin geliştirilmesinin gerektiğinden bahsettikten başka, Türklerin de İstanbul'dan çıkarılmalarını ve boğazlardan uzaklaştırılmalarının şart olduğunu" telkin etmeye başlamıştır.⁵⁴ İstanbul'un denetim altına alınmasından sonra yapılan açıklamalar daha da sert ve gerçek niyetlerin anlaşılmasını sağlamıştır.

Wilson'un 30 Mart 1919 günü yayınlanan beyanatından "Anadolu'nun doğusunda kurulacak olan Ermenistan'ın kendi ayakları üzerinde durabilmesi için, denize çıkış kapısına ihtiyaç duyacağını belirtirken, Batum ya da Trabzon'un da Ermenistan'a verilmesi için çalıştıkları"⁵⁵ anlaşılmıştır.

Yabancı diplomatlar arasında Ermeni meselesi ile özel olarak ilgilenen nadir politikacıların başında Robert Cecil gelmektedir. Kendisi yapmış olduğu konuşmalarla birçok kişiyi etkilemiştir. Türk basınına yansıyan nu-

(51) Özellikle Cenap Şahabettin'in "*Ermeni Kıtali ve Almanya*" adlı Başyazısı dikkat çekicidir.

(52) HADİSAT No: 96-06 Nisan 1919 , HADİSAT No 148-28 Mayıs 1919

(53) HADİSAT No : 42-30 Kasım 1918

(54) HADİSAT No :56-14 Aralık 1918

(55) HADİSAT No: 89-30 Mart 1919

tuklarıyla hem kendisinin hem de büyük devletlerin düşüncelerine tercümanlık etmiştir. Farklı başlıklar ile verilse de içerik olarak aynı anlamları taşıyan nutukları Türk kamuoyunda ilgiyle takip edilmiştir. Cecil'in düşünceleri ve uzun vadeli plânları İngiltere'nin bölge politikasına yön vermiştir.

Düvel-i Muazzama'nın Anadolu ile ilgili projeleri Türkler arasında tedirginlik yapmakla kalmamış tepkileri de getirmiştir. Wilson ilkelerinin adilâne bir şekilde uygulanacağını sanan Türkler bir yandan da Anadolu'nun nüfus yapısını gösteren her türlü belge ve bilgiyi ilgili makamların dikkatine sunmaya çalışmışlardır. Özellikle yabancı kayıtlar ön plâna çıkarılarak onlara kendi belgeleri ile cevap verilmek istenmiştir.

Hadisat gazetesi bu konudaki yayınları ile dikkat çekmektedir. Gazetenin imtiyaz sahibi ve başyazarı Süleyman Nazif'in Şark Vilâyetleri Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin kurucularından olması ve cemiyetin kuruluş amacı bunu açıklamayı kolaylaştıracaktır. (Bölgeden göç etmemek, ilmi ve iktisadi faaliyetleri desteklemek, bölgeye yapılabilecek saldırılara karşı durmak, bölgenin tarih ve kültür olarak Türklüğünü savunmak ve basın yoluyla bütün dünyaya duyurmak).⁵⁶ Çünkü bir müddet sonra, Ermeni cemaatinin temsilcilerinin kendileri için uzun vadedeki en ideal başkentini Erzurum olduğu, buranın konumu ve müstahkem özelliği itibarıyla büyük Ermeni imparatorluğu için lüzumunu⁵⁷ beyan etmişlerdir.

Muhtelif yollarla İstanbul ve yakınlarına gelen muhacirlerin de Kilikya ve Van yöresine yönlendirildiği, kendilerinin yeniden göçe teşvik edildiği görülmüştür⁵⁸ bu durum da beklenen bir şey olmalı ki, Doğu Anadolu'daki halk buna karşılık haklarını koruyabilmek için hazırlıklara başlamıştır. İstanbul'da Türkçe Hadisat ve Fransızca olarak Le Pays, Erzurum'da da Albayrak gazeteleri yöre halkının haklı davasını dünyaya anlatmak için kullandığı vasıtalarındandır.⁵⁹ Bunların dışında

kendi bölgelerindeki millî cemiyetler ile çalışan ve haklarını koruyup seslerini duyurma mücadelesi veren birçok gazete mevcuttur.

I. Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Nüfusu

I. Dünya Savaşı sonrasında yurt edinme mücadelesindeki Ermeni iddialarının üç önemli dayanak noktası olmuştur.

Birincisi Doğu Anadolu'daki altı vilâyette Ermenilerin Türklerden kalabalık olduğu, *ikincisi* söz konusu yerlerin Ermenilerin eski yurtları olduğu, *üçüncüsü* de Türklerin, harp yıllarında Ermenileri topluca yok etmeye çalıştığı tezidir.

İddialar bu noktalarda yoğunlaşınca Türk tarafının tezi de bu iddiaları çürütme üzerine kurulmuştur. Öncelikle Ermenilerin hak iddiasında buldukları bölgelerde yoğun ve Türklerden fazla olmadıkları, buralara tarih boyunca hiçbir dönemde Ermenilerin hakim olmadığı ve son olarak da Türklerin savaş yıllarında Ermenilere karşı plânlı bir yok etme girişiminde bulunmadığı anlatılmaya çalışılmıştır.

Ermenilerin nüfus konusunda yabancı kamuoyunu yönlendirme amaçlı propaganda çalışmalarının en önemli ayağı, bölgedeki nüfus yapısının kendi lehlerine olduğu düşüncesini anlatmaya çalışmak olmuştur. Bu sebeple Türk tarafı bunun doğru olmadığını ispata yönelmiş, çalışma sonuçları ile kamuoyu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Gazetelere yansıyan ilk bilgiler genelde yabancı menşeli bilgiler olmuştur. Bunlarda ilk göze çarpan durum ise bu bilgilerin yabancı ansiklopedik kaynaklardan alınmış olmasıdır. Daha sonra ise bu bilgilerin yanına Osmanlı arşiv belgeleri ve resmi kayıtların konulmaya başladığı görülmektedir.

(56) HADİSAT No 56-14 Aralık 1918

(57) ALEMDAR NO 1333 / 123-06 Ocak 1919

(58) ALEMDAR No 1369 / 59-17 Şubat 1919

(59) (Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi), s. 108-112

Mütareke dönemi Türk basınının kullandığı bilgilerin göze çarpan ilk özelliği, daha sonraları yapılmış araştırma sonuçları ve muteber kaynakların kullandığı rakamlar ile uyum göstermesidir. Bu rakamlar sadece Türk araştırmacıların değil, yabancı araştırmacıların verileri ile de uyum sağlamaktadır. Osmanlı arşiv belgelerine dayalı araştırmaları ile bilinen Kemal KARPAT'ın vermiş olduğu rakamlar bütün araştırma çevrelerinde kabul görmüştür. Karpat'ın 1914 yılı itibarıyla vermiş olduğu rakamlara göre genel tablo şu şekilde oluşmaktadır: ⁶⁰

Müslümanlar	15.044.846	% 81.12
Rumlar	1.729.738 + 62.968	
Ermeniler	1.161.169 + 67.833	
Yahudiler	187.073	
Bulgarlar ve diğerleri dahil gayrimüslimlerin toplamı	3.475.170	% 18.88
Genel Toplam	18.520.016	% 100

Tablo 1

Bu duruma göre Osmanlı ülkesindeki Ermeniler 1.3 milyonu bulmadığı gibi genel nüfusa oranları da % 8'i geçmemektedir.

Bazı araştırmacılar bu rakamları herhangi bir yoruma dahi gerek duymadan aynen kullanmışlardır. Osmanlı Devletinin son dönemleri ve 20. yüzyılın başlarını konu alan ABD menşeli bir kaynak, 1906-914 yılları için bu bilgileri biraz ayrıntıyla yorumuz olarak kullanabilmiştir. Bu durum Osmanlı kaynaklarının Ermenilerle ilgili konularda da güvenilir bilgiler içerdiği tezini kuvvetlendirmektedir.

S. J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, Osmanlı devletinin son dönemleri ve Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu konusunda yaptıkları çalışmalar ile tanınmaktadırlar. Shaw'a göre I. Dünya Savaşı öncesinde 18.5 milyonu bulan Osmanlı nüfusunun unsurlara tekabülü şöyledir. Ülke nüfusunun % 81' den fazlası Müslüman'dır, ve tüm gayrimüslimlerin toplamı ancak % 18' i biraz geçmektedir.

<i>Cemaatlar</i>	<i>Nüfus</i>	<i>Yüzdesi</i>
Müslümanlar	15.044.846	% 81.12
Rumlar	1.729.738	
Ermeniler	1.161.169	
Yahudiler	187.073	
Bulgarlar ve diğerleri dahil gayrimüslimlerin toplam oranı		% 18.88
Genel toplam	18.520.016	% 100

Tablo 2⁶¹

Türk - Ermeni ilişkileri üzerine yapılmış olduğu çalışmaları ile, Ermenilerin itiraz, şantaj ve tehditlerine rağmen dünya çapında kabul görmüş bir bilim adamı olan ABD'li bir başka araştırmacı (J. McCarthy) biraz farklı olmakla birlikte yakın rakamlar vermektedir.

1914 yılı itibarıyla Osmanlı Devletinin nüfusu,

Etnik kökeni	Nüfusu
Müslümanlar	14.536.142
Ermeniler	1.493.276
Rumlar	1.254.333
Diğer unsurlar	252.601
Toplam nüfus	17.536.352

Tablo 3⁶²

Aynı bilim adamı, Avrupalı birçok araştırmacının Osmanlı ülkesindeki Ermeni nüfusu ile ilgili yaptığı çalışmaların tahmini sonuçlarını da vermiştir ki, bunlardan hiçbir araştırmacının sonucu Ermeni nüfusunu "1.400.000"dan daha fazla göstermemektedir. Bu durumda Ermeni tezinin nüfus kavramı üzerine oturtulmasının yeni baştan değerlendirilmesi gerekmektedir. Yapılan çalışmalar neticesi tespit edilmiş olan nüfus istatistiklerinin ortaya koyduğu bilgiler gösteriyor ki, Ermeni iddiaları tarihi ve bilimsel temelden ziyade, siyasi maksatlar ile ortaya atılmışlardır.

(60) *Her Yönüyle ERMENİ SORUNU (Komisyon)* Kara Kuvvetleri Komutanlığı, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara 2001, s. 91

(61) SHAW, Stanford J., Ezel Kural SHAW, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (Tr. Mehmet HARMANCI) e yayınları İstanbul 1983 Cilt 2 s. 295

(62) Justin McCARTHY, a g e. s 114

Contenson	1.400.000 (Asya-1.150.000 + Avrupa-250.000)	
Vambery	Asya'daki 9 il	1.131.125
Jakmen	Asya'daki 9 il	1.330.000
Lynch	Asya'daki 9 il	1.058.484
Zelenof	Asya'daki 9 il	921.000
Cuinet	Asya'daki 9 il	838.125
Trotter	Asya'daki 9 il	780.750
Selonoy	Asya'daki 9 il	726.750

Tablo 4⁶³

Yukarıdaki tablonun alınmış olduğu kaynak Osmanlı ülkesinin tamamında yaşamakta olan dini ve etnik gruplara ait çok ayrıntılı bilgiler içermektedir.

Mondros Mütarekesi sonrasında, İstanbul ve Anadolu'nun muhtelif yerleri işgal edildiği zamanlarda İtilaf devletleri adına demografik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların çoğunun alt yapısı savaş öncesinde misyonerlere ve savaş yıllarında da resmi ve sivil gözlemci raporlarına dayanmaktadır.

Ermeni temsilcileri savaş yıllarında ve savaşı takip eden ilk günlerde herhangi bir katliamdan bahsetmemişlerdir. Anadolu'nun bazı bölgelerinde nüfus yoğunluğunun kendilerinde olduğu propagandasını yapmışlardır. Amaçları, Wilson Prensipleri uyarınca hak iddia ettikleri bölgelerin idaresinin kendilerine verilmesini sağlamaktır. Bu propaganda amaçlı çalışmaların başında Dr. Sayan bulunmaktadır.

Hadisat gazetesinde "Wilson Prensipleri sebebiyle, Doktor (Sayan)'a ithaf olunur" başlığı ile yazılan bilgiler yabancı kaynakların verdiği istatistikler ile desteklenirken Anadolu'nun Türklüğü ispatlanmak istenmiştir. ⁶⁴ Bu bilgilerin tamamı İngiliz ve Fransız kaynaklarına dayandırılmışlardır. Sonraları yapılan araştırmaların bu bilgileri aynen tescil etmesi dikkat çekicidir. ⁶⁵

Basındaki bazı bilgiler genel içerikli, bazıları ise her türlü ayrıntının yer aldığı istatistikler ile desteklenilmeye çalışılmıştır. Nüfus olarak verilen istatistiklerin yanında yerle-

şim yeri ve hane sayılarına yönelik çalışmalar da yapılmıştır.

Türkiye Asya'sında Nüfus

Fransa Hükümeti tarafından, 1897'de neşredildiği belirtilen Sarı Kitap' taki Ermeni Maddesi'ne dayandırılarak verilen bilgi ve rakamların benzerleri V. Quinet'in araştırmalarına atfen verilmiştir. Kaynağa göre Anadolu'nun 20. yüzyıl başlarındaki nüfusu ve etnik dağılımı şöyledir.

UNSURLAR	NÜFUS	YÜZDESİ
Müslümanlar	7.204.824	% 81.6
Rumlar	912.458	% 10.3
Ermeniler	443.713	% 5.3
Ecnebi, Musevî ve Yabancılar	261.331	% 2.8

Tablo 5⁶⁶

Osmanlı Devletinin Asya topraklarında Ermeni'den daha fazla Rum asıllı vatandaş vardır. Ermeniler nüfusun ancak yüzde 5'ini oluşturmaktadırlar. Nüfusları da iddia ettikleri kadar fazla değildir. Yarım milyonu biraz geçen Ermeniler belirli bölgede toplu halde değil, Doğu Anadolu'da dağınık vaziyette ekalliyet olarak yaşamaktadırlar.

(Not: *Hadisat gazetesindeki isimler daba çok okunuşları ile verilmişlerdir. Robert Cecil-Sesil olarak, V. Quinet'de V. Kine olarak kaydedilmiştir.*)

UNSURLAR	NÜFUS	YÜZDESİ
Müslümanlar	9.291.346	% 85
Rumlar	1.014.612	% 8
Ermeniler	542.575	% 5
Musevîler	93.364	% 1
Diğerleri		% 1

Tablo 5⁶⁷

(63) Justin McCarthy, Müslümanlar ve azınlıklar (Çev: Bilge Umar) İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1998, s. 66

(64) HADİSAT No 106-16 Nisan 1919

(65) Geniş bilgi için bkz. Esat Uras, a.g.e., s. 679-682

(66) Esat URAS, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Türkiye Gazetecilik ve Matbaacılık A. O., Yeni Matbaa, Ankara 1950, s. 679-682

(67) HADİSAT No 95-05 Nisan 1919

Gazetenin İngiliz ve Fransız kaynaklarından iktibasla vermiş olduğu rakamlar hem dönemin tarafsız araştırmacılarınca hem de daha sonraları yapılan incelemeler sonucu ortaya konulan rakamlar ile büyük benzerlikler taşımaktadır.

Dönemin en muteber bilgi kaynaklarından kabul edilen İngiliz Encyclopedia Britanica'nın 1910 yılı baskısından iktibasla verilen bilgiler⁶⁸ de Ermeni iddialarını kesin olarak yalanlamaktadır ki, Anadolu'nun hiçbir bölgesinde Ermeniler çoğunluk teşkil etmedikleri gibi toplam nüfusları da 1.3 milyondan daha fazla değildir.

20. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilerin sayısı üç kişi hariç (*Patrik Ormanyan*- 1.579.000, *Alman J. Lepsius*- 1.600.000, ve Ermeni Tarihçisi *Kevin Aslanyan*- 1.800.000) yapılan tüm araştırmalarda ortalama; "1.200.000- 1.300.000" arasında gösterilmektedir ki, son yapılan araştırmalar dahi bu rakamları doğrulamaktadır.

Hadisat gazetesinin İngiliz kaynağı Encyclopedia Britanica'dan⁶⁹ verdiği bilgilerden sadece genel istatistikleri değil, Anadolu'nun etnik ve dini dağılımı hakkındaki başka bilgileri de bulmak mümkündür. Bu bilgiler hem resmi özellik taşıması hem de ilim çevrelerince itibar edilmesi nedeniyle önem arz etmektedir.

Ermeniler Anadolu'nun hemen her tarafına dağılmış olmakla birlikte 9 ilde yoğun olarak yaşamaktadırlar. Yaşadıkları hiçbir ilde sayısal çoğunluğu teşkil etmedikleri tespit edilmiş olup, yapılan araştırma ve tahminlere göre Ermenilerin doğudaki vilâyetlerde bulunan 159 kazadan (7'si Van, 2'si Muş'ta) ancak 9 tanesinde ekseriyete sahip oldukları belirlenmiştir.

Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas, Halep, Adana, Trabzon namındaki dokuz Türk vilâyetinin altı milyona ulaşan nüfusunun dağılımı ayrıntılı bir şekilde veri-

lirken hiçbir vilâyette Ermeni nüfusun Müslüman nüfustan daha fazla olmadığını ve en yoğun buldukları il olan Bitlis'te bile ancak genel nüfusa oranlarının % 32 de kaldığı ifade edilmektedir. Genel bilgiler şu şekilde verilmiştir:⁷⁰

UNSURLAR	NÜFUS	YÜZDESİ
Müslümanlar	4.453.250	% 74
Ermeniler	913.875	% 15
Diğer unsur ve Yabancılar	663.875	% 11

Tablo 6

En fazla Ermeni ihtiva eden ilk beş vilâyetin (Sivas, Erzurum, Van, Bitlis ve Harput) 2.642.000 olan nüfusunun dağılımı ise şöyledir:

UNSURLAR	NÜFUS	YÜZDESİ
Müslümanlar	1.868.870	% 69
Ermeniler	633.250	% 24
Diğer unsurlar	179.875	% 7

Tablo 7

Görüldüğü gibi Ermeni nüfusun en yoğun olarak bulunduğu illerde bile bariz çoğunluk Müslümanlardan oluşurken Ermenilerin oranı ancak yüzde 24'te kalmaktadır.⁷¹

Marcel Leart'ın patrikhane verilerine dayanarak verdiği, 1912 yılı için Ermenilerin en yoğun yaşadıkları 6 ildeki toplam nüfusları ve Müslümanlara göre durumları incelendiğinde görülmektedir ki, Ermeniler Anadolu'nun hiçbir bölgesinde olduğu gibi en yoğun yaşadıkları illerde bile Müslümanlardan daha fazla değildirler. Birçok iddia ve tartışmalara rağmen genel görüş ve dağılım

(68) HADİSAT No 108-18 Nisan 1919

(69) Bu bilgiler HADİSAT gazetesince Encyclopedia Britanica'nın 1910 yılında yapılan 11. Baskısı cilt 11 sayfa 564' dan alınmıştır. HADİSAT No 93-03 Nisan 1919 dan 108- 18 Nisan 1919'a kadar 15 gün boyunca muhtelif sayılarda yayınlanmıştır. Gazetenin vermiş olduğu bilgiler daha teferuatlı bir şekilde , Esat URAS a g e s. 678-682 de de verilmektedir.

(70) HADİSAT No 95-05 Nisan 1919

(71) HADİSAT gazetesinin muhtelif sayılarından aldığımız rakamsal ifadelerle aynı konuyu işleyen ve daha sonra yapılmış olan araştırma sonucu verilen rakamlar arasında küçük farklar tespit ettik. Bunun, sonradan yapılan araştırmalarda ulaşılan yeni belge ve bulgular ışığında yapılmış düzeltmelerden mi, yoksa başka nedenlerden mi kaynaklandığını açıklayıcı net bir bilgi veremiyoruz. Tıpatup aynı olan rakamlar muhtemelen resmi belgelerin kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

aşağıdaki tabloda verilerden daha farklı değerlerdir.⁷² (Tablo 8)

Patrikhane kayıtlarına dayandırılarak verilen bu rakamlar, daha sonra yapılan araştırmalar da güvenilir bulunmamıştır. İngiltere sefirine verilen rakamlar olduğu tespit edilen sayıların 1880 yılından 1913 yılına kadar ki değişkenlerin de nüfus artışı ya da başka sebeplerle açıklanamayan farklılıkları vardır. Kaldı ki, burada ayrıntısı verilenler sadece Türkler ve Ermenilerdir. Halbuki aynı bölgede çok az miktarda da olsa başka Hıristiyanlar ve Ermeni nüfusundan çok daha fazla Müslüman Kürtlerle birlikte az sayıda diğer Müslümanlar da mevcuttur.

Vilayet	Toplam	Türk	Ermeni
Erzurum	630.000	240.000	215.000
Van	350.000	47.000	185.000
Bitlis	382.000	40.000	180.000
Harput	450.000	102.000	168.000
Diyarbakir	296.000	45.000	105.000
Sivas	507.000	192.000	165.000
Toplam	2.615.000	666.000	1.018.000

Tablo 8

Ülke genelinde Ermenilerin yaşadıkları bölgelerle ilgili olarak yabancı gözlemci ve bilim adamlarının tespitleri de bundan farklı değildir. Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerin dışında Anadolu'nun muhtelif yerlerinde az ve dağınık olarak Ermenilerin yaşadıkları bilinmektedir. Ermeni nüfusu ile ilgili tespit edilen rakamlar⁷³ ortalama olarak şu şekildedir ki, daha sonra yapılan araştırmalar bu rakamların abartılı ifadeler taşıdığını ispatlamıştır.

Aşağıdaki verilen istatistikler ispatlıyor ki, Osmanlı ülkesi ile ilgili yapılan nüfus çalışmalarında, küçük farklılıklara rağmen genelde verilen sayılar arasında önemli bir fark yoktur. Verilere göre Ermeni nüfusu ortalaması 1.500.000 civarındadır ve bu da Osmanlı devletinin genel nüfusunun ancak % 8'ini oluşturmaktadır.

Osmanlı ülkesindeki etnik yapı ile ilgili çalışma yapanların kimlikleri de ayrıca

rakamlar arasındaki farklılıklarda dikkate değer ayrıntıları göz önüne çıkarmaktadır. (Misyoner, Din adamı, Katolik, Protestan, İngiliz, Fransız, ABD vatandaşı, Diplomat, Tarihçi, Filolog, Türk, Ermeni, Özel yada Genel... vb.)

Patrikhane 1.780.000-3.000.000	Clair Price 1.500.000
Jaques Morgan 2.380.000	Alexander Powel 1.500.000
Pastırmacıyan 2.100.000	Lynch 1.325.000
Hovanisyan 1.500.000-2.000.000	Cuinet (Anadolu'da) 1.475.000
Vahan Vardabet 1.263.000	Encyclopedia Britannica 1.500.000
Constenson 1.400.000	Osmanlı İmp 1.160.000-1.300.000
Walker 1.500.000-2.000.000	
Ravenstein(Anadolu'da) 760.000	Genel ortalama yaklaşık 1.500.000'dir

Tablo 9

Türk-Ermeni ilişkileri ve Ermeni sorunu konusunda yapılan ilk ve en kapsamlı eser olma özelliğini taşıyan ve bir çok araştırmaya da kaynaklık eden (Esat URAS, 1882 - 1957) Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi adlı kitap tamamen orijinal kaynak ve belgelere dayalı bilgileri ile bu konunun lokomotiflerinden kabul edilmektedir. Ermeni Tarihi ve iddialarına karşı ayrıntılı ve bilimsel değerlendirmeler içermektedir. 1950 yılında yapılan ilk baskısından sonra yeni ve orijinal belgeler ile desteklenerek genişletilmiş ve önemli bir boşluğu doldurmuştur. Cumhuriyetin 50. yılı münasebeti ile ilmi bir kurul tarafından yapılan eklemeler ile ayrı bir zenginlik kazanan eserin en orijinal tarafı Ermeni kaynaklarının taranılarak ve bu konudaki yabancı eserlerin incelenmesi sonucu hazırlanmış olmasıdır. Eser Ermeni iddialarını en sağlıklı biçimde değerlendirmiş ve bilimsel verilerle zenginleştirilmiştir. Ermeni iddialarına karşı önemli bir başvuru kaynağıdır.

Ancak Türkiye Cumhuriyeti döneminde uzun süre konunun yeterince araştırma konusu yapılmaması ve buna karşılık Erme-

(72) Kamuran Gürün, a.g.e., s. 87

(73) GÜRÜN Kamuran, a.g.e., s. 94-95

nilerin Dünyanın değişik ülkelerinde konuyu sürekli gündemde ve sıcak tutma adına yaptıkları çalışmalar Türkiye aleyhine kamuoyu oluşmasında önemli etken olmuştur.

Ülke Genelindeki Köylerin Vilâyetlere Dağılımı

Vilâyet Adı	Ahalisi İslâm Köyler	Ermeni Köyleri	Karışık Köyler
Edirne Vilâyeti	678	-	-
Ankara Vilâyeti	2687	22	17
Erzurum Vilâyeti	2377	72	227
Eskişehir Sancağı	334	4	2
Adana Vilâyeti	1090	10	50
İçel Sancağı	329	-	-
Aydın Vilâyeti	2562	-	1
İzmit Sancağı	1152	23	1
Urfa Sancağı	1442	5	1
Antalya Sancağı	638	-	3
Beyrut Vilâyeti	1967	-	3
Bitlis Vilâyeti	1559	249	283
Bolu Sancağı	1307	1	-
Canik Sancağı	840	50	-
Çatalca Sancağı	62	4	-
Halep Vilâyeti	1787	15	11
Hüdâvendigâr Vilâyeti	1074	14	2
Diyarbakır Vilâyeti	2543	77	131
Zor Sancağı	259	-	-
Suriye Vilâyeti	1198	-	-
Sivas Vilâyeti	2931	73	81

Tablo 10⁷⁴

Bu tablodaki bilgiler dönemin Sadrazamı Tevfik Paşa tarafından İstanbul'daki İngiliz yüksek komiserliğine sunulmuş ve kabul görmüştür.⁷⁵ Aynı bilgiler 12 Şubat 1919 da İstanbul'daki ABD, Fransa ve İtalya temsilciliklerine de takdim edilmiş her hangi bir itiraz da gelmemiştir. Buradaki toplam 16.607 Köyden 14.055'inin Türk köyü, 1655 tane sinin karışık köy ve sadece 649 adet Köyün Ermenilerden müteşekkil olduğu görülmektedir.

Ermeni İddiaları ve Bölgelere Ait Nüfus Bilgileri

Ermeni İddiaları ve Türk Basını

Ermeniler 1878 Ayastefanos ve Berlin'den itibaren Türkler aleyhinde yoğun propagandalar yapmış ve tarihten gelen haklarının iadesini istemişlerdir. Ermeni iddialarına göre bugünkü Ermenistan merkez olmak üzere; kuzeyde Kars ve Trabzon'dan başlayıp

güneyde İskenderun körfezine kadar uzanan ve tüm Çukurova'yı içine alan Anadolu topraklarının kendilerine ait olduğu ve yurtlarının Türkler tarafından ellerinden alındığı iddiasını her platformda dile getirmişlerdir.

Önce, patrik vekili Zaven Efendi, daha sonrada Patrik Cevahirciyan Efendi yapmış oldukları açıklamalar ile gerçek niyetlerini ortaya koymuşlardır. Açıklamalara göre Doğu Anadolu'ya doğru yapılacak yeni bir hicret hareketi uzun vadede Erzurum merkezli büyük Ermenistan'ın başlangıcı olacaktır.⁷⁶

Türk basını, özellikle Hadisat gazetesi Ermeni gazeteleri ve yabancı basın organları tarafından dile getirilen her iddiayı dikkatle takip edip, gerekli cevabı vermeye çalışmıştır. Bu haber ve değerlendirmelere karşı Hadisat, çarpıcı başlıklar kullanarak konuya dikkat çekmeye çalışmıştır. “*Türk ili Türkmen ili Adana*”, “*Adana Osmanlıdır, Osmanlı kalmalıdır*”, “*Kilikya tarihini tabrif ediyorlar*”, “*Bakınız Kilikya'nın hakiki tarihi nasıldır*”, “*Jamanak'a veciz bir cevap*”, “*Adana'da kimler var*”, “*Ne kadarız-Ne kadarsınız*”, “*Kimden aldık kim istiyor*” gibi dikkat çekici başlıklar ile verilen her haber ve değerlendirme ayrıntılı nüfus istatistikleri ile desteklenmiş, bölgenin hakiki sahiplerinin Türkler olduğu ve Ermeni iddialarının medeni dünyayı yanıltmaya yönelik olduğu vurgulanmak istenmiştir.

Düvel-i Muazzama kuvveti hakka galip getirmemelidir.⁷⁷ Ermenilere mutlaka bir devlet kurmak lâzım geliyorsa bu Anadolu'da olmamalıdır. Çünkü Ermeniler Anadolu'nun hiçbir yerinde çoğunluk değildirler. Onlar için kurulacak devlet için en uygun yer Erivan çevresidir. Orası da bugün Rusya sınırları içindedir. Ermenistan meselesi Türkler ile değil, Ruslar ile görüşülmelidir.

Her şeye rağmen Doğu Anadolu'da kurulacak bir Ermenistan, Ermenilere bü-

(74) HADİSAT No 85-20 Mart 1919

(75) Esat URAS, a.g.e., s. 661

(76) ALEMDAR No 1333 / 23-06 Ocak 1919 (Zaven Efendinin beyanatı), 1402 / 92-23 Mart 1919 (Cevahirciyan Efendinin cevahir sözleri) ve 1421 / 111-12 Nisan 1919 (Patrikhane'den)

(77) HADİSAT No 85-20 Mart 1919

yük sorunlar getirecektir. Azınlık oldukları bir arazide devlet kurmaları, onları bekçi konumuna getirir. “Halbuki, büyük bir konağa bekçilik yapan kişi kendisini hiçbir zaman küçük bir evin sahibi kadar mutlu ve rahat hissetmeyecektir.” diyen Süleyman Nazif’e göre, sorumluluk taşımak kolay ve herkesin yapabileceği iş değildir. Bu durumu yabancı gözlemciler dahi tespit etmişlerdir. On üç asırlık İslâm ve Türk yurdunda hukuka aykırı yapılacak değişiklik Ermeni milletinin sonunu getireceği gibi bölge halklarının da huzurunu kaçıracaktır.⁷⁸ Bugüne kadar ne Trabzon’da ne de Kilikya’da her hangi bir Ermeni varlığı söz konusu olmamışken bugün bu iller üzerinde hak iddia edenler bunun gerçek sebebini açıklamalıdır.⁷⁹

İtilaf devletleri, Anadolu’nun idari yapısını kendi çıkarlarına uygun hale getirmeye çalışmışlardır. Bunun, Türklerin mukadderatını doğrudan etkileyeceğini gören Türk aydınları teşkilatlanmaya başlamıştır. Bu amaçla ilk iş olarak zararlı faaliyetleri tespit edilen cemiyet ve kişilerin faaliyetlerine engel olmaya çalışmışlardır. Kurulan her cemiyet, bir bölgede çalışmaya başlamış ve sesini duyurmak için de bir gazete çıkarmıştır.

Kurulan cemiyetler, yayınladıkları gazete ve dergiler ile bölgelerinin etnik, coğrafi, kültürel ve hukukî olarak Türk olduğunu ispatlamaya ve haklarını savunmaya çalışmışlardır. Beklentileri, Wilson Prensiplerinin uygulanmasıdır. Ancak bu prensiplerin uygulanması, Düvel-i Muazzama’nın işine gelmeyeceğinden beklenen fırsat hiçbir zaman gelmeyecektir.

Doğu Anadolu Bölgesi ve Ermeni İddiaları

Doğu Anadolu bölgesi Ermeni iddialarının temelini oluşturduğu için gazetelerin bölge ile alakalı yazılarında, daha çok savaş yıllarının acıları ve yaklaşık 800 yıl boyunca devam eden dostluğun bir anda yok sayılmasının verdiği burukluk yer yer hiddetle karışık

ifadelere dönüşmüştür. Millet-i Sadıka’ dan ihanete gidiş, kolay kabul görmemiştir. Zira dünyanın başka hiçbir yerinde farklı kültürlerden gelen iki farklı milletin biri birine bu kadar benzemesi çokça rastlanılan bir durum değildir.

Ermeniler savaş sonrası yaptıkları propagandada Doğu Anadolu’nun kendilerine verilmesini istemektedirler. Bunun için de bazı delilleri vardır.

Öncelikle nüfus yoğunluğunun kendi lehlerinde olduğu iddiasındadırlar.

İkincisi bölge, kendilerine vaat edilen büyük Ermenistan’ın doğal parçasıdır.

Üçüncüsü, bölge kendilerinin anavatanı olup, Türkler bölgeyi Ermenilerden zorla almışlardır.

Son olarak da Ermeniler savaşta İtilaf devletleri hesabına büyük yararlıklar göstermişlerdir. Türkler savaşı kaybeden taraf olduğuna göre her türlü şarta razı olmalıydılar.⁸⁰

Bölgenin Ermenilere bırakılmasına ilk tepki, bölgede yaşayan diğer gayrimüslimlerden gelmiştir. Aralarında Süryani ve Keldani liderleri ile Musevî temsilcilerinin de bulunduğu, Protestan okullarındaki öğretmenler ile gayrimüslim esnaf ve eşraftan birçok kişi bir araya gelmişler, hazırladıkları uzunca bir raporu hem padişaha (VI. Mehmet Vahidettin) hem de Düvel-i Muazzama temsilcilerine iletmek üzere İstanbul basınına göndermişlerdir. Muhtelif meslek grupları, cemaat temsilcileri, eşraftan seçkinler, resmi yetkililer ve

(78) HADİSAT No 85-20 Mart 1919

(79) Ermeniler Londra ve Paris’te yaptıkları diplomatik çalışmalar ile ABD Başkanı Wilson olmak üzere dönemin önemli devlet adamlarını “ Ermenistan’a çıkış kapısı olarak mutlaka bir liman şehri verilmesi konusunda ikna etmeye çalışıyorlardı. Wilson ile birlikte Lloyd George ve Sir Robert Sesil bu fikri destekliyorlardı. Zira dış dünyaya açılmayıp güçlü komşular arasında sıkışacak bir Ermenistan’ın fazla yaşama şansı olmayabilirdi. İtilaf devletlerinin temsilcileri kendi aralarında yaptıkları görüşmeler ile Anadolu’nun yeni paylaşım şeklini ve boğazların statüsünü görüşüyorlardı.(30 Kasım 1918 Hadisat- Avam Kamarasında Ermeni Meselesi, H. 14 Aralık 1918 Wilson’ un Beyannamesi, H. 30 Mart 1919 Wilson’un Beyanatu, H. 19 Nisan 1919 İngiliz Meclisi Meb’usani’ndan İki Mühim Nutuk ve İngiliz Hamiyeti, Alemdar 27 Nisan 1919 Si- linmesi Güç Bir Leke...

(80) HADİSAT No 66-01 Mart 1919

din adamlarından oluşan toplam 72 imzalı dilekçe gazetelerde yayınlanmıştır.⁸¹ Bu olayın üzerinden henüz birkaç gün geçmişti ki, yeni bir rapor daha yayınlandı. Kufi Şeyhizâde Abdülkadir ve Bitlis Müfettişi Abdülmecid tarafından hazırlanan bu ikinci raporda da bölgedeki huzursuzlukların sebebinin Ermeniler olduğu özellikle vurgulanmaktadır.⁸²

“Taksimât-ı mülkiyece merbut olduğu Diyarbekir vilayetinin ceht i cenubiyesinde olan Mardin livasının yüzellibin’i müteceviz vesbesanı İslam olmak üzere; Keldani, Protestan unsurlardan ibaret sakinesi asırlardan beri yek diğeriyle kardeşesine geçindiğimizden ve Devleti Osmaniye’nin zull-i adalet ve atafetinden kemali emin ve refahiyle yaşamakta olduğumuz ve binaen aleyh bundan böyle de hiçbir devletin tabiyetinde veya bir eyalet i mümtazesinin idaresine dahil olmayarak kema kan devleti müşarü ileyhanın zeyr ü lüwayı adl ve atafetinde mütenaim kalmak azm ü kat’iyesinde bulunduğumuzu ve her kavmin kendi mukadderatını kendisince tayin etmesi düsturunu tatbik etmek tasavvurunda bulunan düvel i muazzama’ya iblağiyile tervic ve is’af buyurulmasını umum ahali namına istida ve istirham eyleriz.”

İmzalar

Mardin Müftüsü HÜSEYİN / Süryani Kadimi Patrik İLYAS / Keldani Murahhası İSRAİL / Süryani Kadim Murahhası CEBRAİL

Protestan mektebi Muallim Vekili CERCİLİS / Belediye Reisi CAFER / Cami i Kebir mütevellisi HASAN / Ondokuz Müslim ve Gayrimüslim ESNAF /

Oniki EŞRAF / Sekiz ULEMA / Altı ŞEYH / Yirmi iki TACİR⁸³

“Uğradığımız bila harbin hala esri kalan kalplerimizi ajanslarla gazetelerin getirdikleri pek dil biraş haberler bir kat daha ta’zib etmektedir.

Sakinesinin yüzde doksanı sırf İslam olan memleketlerimizin bütün hukukî hayatiyesini kendi ibgayı miktaratımıza tabi kıldıran Wilson cenablarının bu yoldaki prensiplerine göre biz Müslümanlara ait iken Ermenilere bağışlamak

fikrini beslemek esasta külliye menafi ve tali i harbin netayici makusesi vesilesiyle kuvvetin bakka galebesini tasdik etmeyeceklerini ümit ettiğimiz hükümdaran-ı azam hazretlerinin mekasıt ı . . . . . mesalim . . . . . mugayırdır.⁸⁴ Yüzbinlerce Müslüman ebediyen tabiiyeti Osmaniye altında kalmak ve buraların velev kısmen olsun Ermenistan’a kısmen ilbakiyle zaten rencide olan yüreklerimizi bir kat daha dağidar etmeyecek kema fil saak emr ve tabiiyeti Osmaniye’de yaşamak esbabının istikmaline, icab ederse bu istirhamatımızın hükümdaranı müşarü ileybin hazretiyle hükümet i fehimanelerine de iblağına inayet buyurulmasını istirham eyleriz.”

Bitlis müfettişi ABDÜLMECİT / Kufi Şeyhizade ABDÜLKADİR⁸⁵

Bölgedeki hem nüfus hem de arazi ve mülkiyetin ekseriyet-i azime olarak Türklere ait olduğu bunun aksine getirilecek çözümün sadece Türklere değil, Ermenilerle birlikte bölgenin diğer sakinlerine de zarar vereceği kesindir. Ermenilere adalet vaat edenler Türklere karşı işlenen cinayetlerin de vebalinin ortağıdır.⁸⁶

ABD ve İngiltere’nin Osmanlı devletinin iç işlerine karışmakla yanlış yaptığı ve bu durumun beklenen barışı geciktireceği şeklindeki uyarılar⁸⁷ pek dikkate alınmamıştır. Mütareke şartları gereği elindeki savunma imkanları yok edilen Türklere bölgede Ermenilerin insafına terk edilmişlerdir.

Karadeniz’den Erzurum ve Van’ın kuzeyine doğru uzanan arazinin Ermeni yurdu olduğunu ifade eden Ermeni patriğine, Türklere buraları Ermenilerden değil Doğu Ro-

(81) HADİSAT No 108-18 Nisan 1919

(82) HADİSAT No 112-22 Nisan 1919

(83) HADİSAT, No; 108, 18 Nisan 1919 “Yalnız Müslümanlar değil, Gayrimüslimler de taraftar değil”

(84) Gazetenin ulaşabildiğimiz üç farklı yerdeki orijinal nüshalarında (İstanbul, Büyük şehir Belediyesi ATATÜRK Kitaplığı, Bayezit Halk kütüphanesi süreli yayınlar arşivi ve Ankara TBMM Arşivi Mikro film arşivi) bizim noktalarla boş bıraktığımız yerlerdeki kelimelerin deforme olduğunu gördüm. Anlam olarak cümlelerin gelişine göre olması muhtemel kelimeler belli ancak, orijinal kelimeyi okuyamadığım için oraları boş bırakmanın daha uygun olacağı kanaati ile hareket ettim ve oralara her hangi bir ekleme yapmadım. R. DEĞİRMENCI

(85) HADİSAT, No. 112, 22 Nisan 1919 “ Bitliste Osmanlı Ruhı ”

(86) HADİSAT No 18-06 Kasım 1918

(87) HADİSAT No 55-13 Aralık 1918

ma'dan aldığı ve Türklerin buralara Abbasi-lerin hizmetinde Avasım kentlerini korurken gelip yerleştiğini, "bin üçyüz yıl" dır bölgede İslamların olduğunu ve Türklerin de bölgeye gelip devlet kurmalarından beri bölgenin sahibi olup memleketlerini koruyacaklarını söylerken Ermenilerin Malatya üzerindeki hak iddialarını ise sadece gülmeyecek bir davranış şekli olduğu inancını taşıyor.⁸⁸

Amerikan Reiscumhuru Wilson önderliğindeki bir kısım devlet adamının Anadolu üzerinden Ermeniler hesabına pazarlıklar yapmasını, "Vurmadan Post Satmaya" benzeten Süleyman Nazif'e göre milletlerin istikbali ile oynamaya çalışanlar tarih önünde vebal işlemektedirler⁸⁹

Osmanlı Devleti, muazzam bir imparatorluk idi. Türkler, tarihlerinin her döneminde olduğu gibi, Osmanlı Devleti döneminde de zayıfları ezmemiştir. Bilhassa onları korumuştur.

1876 Vatandaşlık meclisi Şurasına bir mektup sunan, dönemin *Ermeni Patriği Nerses* şöyle diyordu; "Şayet günümüze kadar Ermeni milleti, millet olarak mubafaza edildiye ve inancını, kilisesini, dilini, tarihini ve kültürel değerlerini mubafaza ediyorsa tüm bunlar Türk hükümetlerinin Ermeni milletine gösterdiği himaye, yardım ve hayırseverlik sayesinde. Kader, Ermenileri Türklere bağlamıştır."⁹⁰

"Tarihin kaydettiği gerçek şudur ki; Ermeni meselesi Türkiye tarafından meydana getirilmiş bir olay değildir. Mesele Osmanlı İmparatorluğunun doğu vilayetlerinde karışıklıklar çıkarmakta büyük menfaatleri olan Ruslar ile İngilizlerin siyasetleriyle doğmuştur. Oluşturulacak bir Ermenistan Rusya için Akdeniz'e doğru atılacak bir adım olacaktır. İngiltere içinse oyun çift taraflıdır. Kurulacak bir Ermenistan, bir taraftan Moskova'nın emellerine set çekerken diğer taraftan da bu kuruluşla ortaya çıkacak olan kargaşalık Türklerin dikkatini Mısır'dan (ve Kıbrıs'tan) uzaklaştıracaktır."⁹¹

"Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletinin menafi hakikiyesinden ziyade cihan kapitalistlerinin menafi iktisadiyesine göre halledilmek istenilen mesele Kars muabedesiyle en doğru suret i halini buldu. Asırlardan beri dostane yaşayan iki çalışkan halkın revabıtı hasenesi maal memnuniye tekrar teessüs etti."⁹²

Bunun aksini ispata çalışmak boşa geçecek zamandan başka işe yaramayacaktır. Ermeniler tarihlerinin en müreffeh devrini Türk hakimiyeti döneminde yaşamışlardır. Yabancıların tesirine kapılan bir kısım Ermeniler, her şeylerini borçlu oldukları devlete ihanet etmişlerdir. Bu durum sadece Türklere değil, Ermenilere de büyük zararlar vermiştir. Şimdi eline silâh aldı diye Doğu Anadolu'nun veya yurdun başka bir yerinin Ermeni çetelerine verilmesi de doğru olmayacaktır.

Ermenistan hayalini gerçekleştirmek için doğuda 60.000 kişilik hazır orduları ve 20.000 kişilik de gönüllü milislerinin var olduğu söylenen Patrik efendiye cevap gecikmeden verilmiştir.⁹³ Süleyman Nazif tarafından kaleme alınmış olan yazıda Patrik efendinin ordu dedığının yüzlerce yıllık velinimetine ihanet etmiş bir avuç çeteden başkası olmadığı vurgulandıktan sonra kanunsuzluk ve çetecilikle devlet kurulamayacağı gibi devlet de olunamayacağı belirtilmiştir. İhanet edenler sonunda ihanete uğrayacaklardır.⁹⁴ S. Nazif'in bu tespiti gerçekleşmiş ve çeşitli vaatlerle kendilerini isyana teşvik edenler, işleri bitince kendilerini kolayca terk etmişlerdir.

I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş yıllarında Osmanlı devletinin nasıl paylaşılacağı konusunda uzun ve teferruatlı görüşmeler

(88) HADİSAT No 70-05 Mart 1919

(89) HADİSAT No 82-17 Mart 1919

(90) Hüsamettin YILDIRIM, "Türk Ermeni ilişkilerinde Ermenilerden İtirafılar". Türk-Ermeni ilişkileri 21. yüzyıla girerken Tarihe dostça bakış, Atatürk araştırma merkezi, Ankara 2000, s. 146

(91) Azmi SÜSLÜ, "Doğu Anadolu ve MARAŞ'taki Ermeni Faaliyetleri" 10-11 Şubat 1988' de Kahramanmaraş'ta yapılan III. Kurtuluş sempozyumu tebliğinden.

(92) Mustafa Kemal'in TBMM'nin III. Toplanma yılını açış konuşmasından; Atatürk'ün söylev ve demeçleri I-III Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 247-248

(93) ALEMDAR No 1421 / 111-12 Nisan 1919

(94) HADİSAT No 161-10 Haziran 1919

yapılmıştı. Ancak sürekli değişen şartlar ve dengelerin korunması isteği hiçbir projenin tam olarak uygulanmasına izin vermemiştir. Proje üzerindeki ilk ciddi değişiklik savaş öncesinde gerçekleştirildi. İtalya saf değiştirince ona da bir pay verilmesi gündeme geldi. İkinci önemli değişiklik Rusya'nın savaştan çekilmesi ile yaşandı. Daha önceleri Rusya'ya verilecek olan yerlerden Boğazlar çevresi ortak yönetime verilirken Doğu Anadolu'nun ikiye bölünerek güneyinde bir Kürt devleti, kuzeyinde ise büyük bir Ermenistan kurulması için çalışmalara başlanmıştı.

“Bir yanda uluslararası sempatzanı az, okuma yazma oranı son derece düşük, dil bilen insanı yok denecek kadar az, bilenleri ise (eski itihatçılar) yönetimden uzaklaştırılmış ve savaş suçlusu muamelesi gören, derdini anlatacak kimsesi olmayan, sahipsiz Müslüman Türk toplumunun karşısında; Okuma yazma oranı Türklerle kıyas edilemeyecek kadar yüksek, dil bilen, uluslararası siyasete aşina, Kompradorluk (Genel Ticari temsilcilik) sayesinde dış dünya ile ilişkileri sağlam, sesini dünyaya kolayca duyurabilme avantajının dışında, Misyonerler vasıtasıyla da kolayca kamuoyu oluşturabilen Hıristiyan Ermeniler”⁹⁵

Osmanlı askerlerinin terhis edilmesi, silâhların İtilaf güçlerine teslimi, haberleşme ve ulaşım imkanlarının İtilaf devletlerince kontrolü, liman ve önemli kaynakların denetimi, İstanbul'un fiilen denetim altına alınmış olması, Anadolu'nun muhtelif bölgelerinin işgal edilmesi, stratejik noktaların kontrol altına alınmaya çalışılması, İtilaf güçleri ile işbirliği için uğraşan bir hükümet, eski yönetim kadrolarının mahkumiyeti için uğraşan yeni yönetim... Bunlardan en önemlisi de Türklere karşı yürütülmekte olan propandanın Türk aleyhtarı bir kamuoyu oluşturmuş olması ve Ermenilerin masum ve kurban edilmiş halk olarak sahnedeki yerlerini almış olmaları genel görünümün önemli kesitleri durumundaydı. Bu şartlarda masum Ermenilerin mağduriyetlerinin giderilmesi için uğraşan diplomatlar, Batı kamuoyunda ada-

letin tecellisi için uğraşan kahramanlar olarak alkışlanıyorlardı. Bu durum sadece Batı kamuoyu için geçerli değildi. İstanbul'daki yeni hükümet ve taraftarları da eski yöneticilerin şiddetle cezalandırılmaları için uğraşmaktaydı. Bakıldığında herkes adaletin tecellisini istiyor görünse de aslında yapılmak istenen işleri zorlaştıranların tasfiyesi şeklinde yürüyordu.⁹⁶ Damat Ferit Paşa kabinesi özellikle İngilizleri memnun edebilmek için her şeyi yapmaya hazır görünüyordu ve Ermenilerin yaptıkları görmezden geliniyordu. Aynı hükümet Ermeni istekleri konusunda İtilaf devletleri ile uyumlu çalışmalar sergiliyordu. Durumun farkında olan Ermeni temsilcileri de mevcut ortamdan maksimum yararı elde edebilmek için çalışıyorlardı. Nüfus hareketleri, tehcir ve tenkil işleri ve vaat edilen büyük Ermenistan'ı kurabilmek uğruna her fırsatı değerlendirmeye çalışıyorlardı.

Ermeni faaliyetlerine karşı kurulmuş olan “Şark Vilâyetleri Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti” yoğun bir çalışma içine girmişti. Tüm millî cemiyetler gibi onlar da, öncelikle hukuki olarak haklı olduklarını ispata çalışıyorlardı. Bu amaçla Doğu Anadolu'nun her bakımdan Türklüğünün ispat edilmesine ihtiyaç vardı. Bu iş için bir gazete ve gazete vasıtasıyla sesin duyurulması gerekmektedir. İlk etapta Süleyman Nazif ve Cenap Şahabettin'in çıkarmakta olduğu Hadisat, bu iş için en uygun vasıta olarak görülmüştür. Hadisat gazetesi yayınını sürdürdüğü yaklaşık 8 ay boyunca cemiyetin yayın organı gibi çalışmıştır. Yapılan tüm çalışmalar ve araştırma sonuçları gazetede yer almış ve Hadisat, Ermeni tezine karşı Türk tarafının haklarını savunmaya çalışmıştır. İlk etapta İtilaf devletlerinin gerçek niyetini anlayamayan bazı gazetelerin de katılımı ile Türk basınında Anadolu'nun Türklüğü ve nüfus yapısı ile ilgili ayrıntılı istatistikler yayınlanmıştır.

(95) Bernard LEWIS, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Terc. Prof. Dr. Metin KIRATLI) Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. baskı, Ankara 1988, s. 63, 86, 353, 354

(96) Nejdet BİLGİ, Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yargılanması, KÖKSAV yayınları, Ankara 1999, s. 69-73

*Nüfus Müdüriyet-i Umumisinin Doğu Anadolu Bölgesine Dair Yayımlanmış Olduğu En Son İstatistikte Kaza ve Köylerin Dağılımı*⁹⁹

Vilâyet Adı	Müslüman Kaza ve Köyler	Ermeni Köyleri	Rum Köyleri	Karışık Köyler	Yekün
Erzurum Vilâyeti	2.379	72	3	241	2.695
Adana Vilâyeti	1.090	10	8	83	1.191
Bitlis Vilâyeti	1.559	249	-	259	2.167
Mamuretü'l-Aziz Vilâyeti	1.155	31	-	115	1.691
Van Vilâyeti	1.232	115	-	408	1.755
Sivas Vilâyeti	2.931	73	232	153	3.389
Diyarbakır Vilâyeti	2.544	77	1	268	2.890
Maraş Sancağı	436	32	-	23	491
İç il (İçel) Sancağı	329	-	4	5	338
Yekün	14.055	649	248	1.655	16.607

Tablo 11¹⁰⁰

Bazı gazeteler çok ayrıntılı bilgiler verirken bazı gazetelerin daha genel ifadeler kullandığı görülmektedir.

Mamuretü'l-Aziz ve Diyarbakır vilâyetlerinde; Ekseriyet Türkler ve Müslümanlardan müteşekkildir.

28

Erzurum Vilâyetinde Ekseriyet-i Kahire Müslümanlar, Ekalliyet muhtelifdir. Ermeniler Müslümanların 1 / 5 'i kadardırlar.

Bitlis Vilâyetinde; Ekseriyet Müslümanlar, Ekalliyet Ermenilerdir. (1 / 3)

Van Vilâyetinde; *Son Kıtale rağmen!* Ekseriyet Müslüman Türk, Ekalliyet Ermenilerdir.⁹⁷

Gazetelerde verilen istatistik bilgiler, Ermeni tezinin savunucuları tarafından yalanlanmadığı gibi dönemin sansür uygulayıcılarınca da sakıncalı bulunmamışlardır. Zira o dönemde İstanbul'u fiilen işgal altında tutan İtilaf güçleri kendilerince uygun olmayan yazıların yayınına genelde engel olmuşlardır. İstanbul'da yayınlanan Ermeni gazeteleri de bu tip yayınlarda gerçeğe aykırı gördükleri bilgilere anında cevap veriyor ya da İtilaf devletlerinden durumun düzeltilmesi hususunda isteklerde bulunuyorlardı. Çünkü İtilaf güçlerinin I. Dünya Savaşı için Türklere yönelik en büyük suç isnatlarının başında Ermeni ve Rumlara yönelik Tehcir uygulaması geliyordu.

Bu sebeple uygun görmedikleri yazılar kolayca sansürleniyordu. İtilaf devletleri donanması ile askerlerinin varlığı ve devlet yönetimi üzerindeki baskıları tüm azınlıklar gibi Ermeniler için de büyük bir garanti olmuştu. Onlara güvenerek her türlü aşırılıkları yaptıkları gibi Türklere yönelik eleştirilerde de hakaret sınırlarını zorluyorlardı.⁹⁸

Bitlis vilayeti, Türk ve Yabancı-Resmi ve gayri resmi tüm kaynaklarda Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu yerleşim alanı olarak bilinmektedir. Vilayetteki genel nüfusa göre Ermeniler % 32 lik bir yoğunluğa sahiptirler. Halbuki Ermeniler en yoğun olarak yaşadıkları 6 vilayette % 24 ve ikinci olarak yoğun yaşadıkları 9 vilayette ise yaklaşık % 15 lik bir oranda bulunmaktadır. Ülke nüfusunun ise ancak % 8 kadarını oluşturmaktadırlar. Kendileri açısından hayati öneme sahip olan ve özellikle kendilerine verilmesini istedikleri Trabzon' da ise % 3 gibi çok küçük bir oranı teşkil ediyorlardı. Ermenilerin en yoğun

(97) ALEMDAR No 1405 / 95-26 Mart 1919 (*Gazete son kıtale rağmen ibaresi ile tam olarak neyi ifade ettiğini açıklamamaktadır. I. Dünya Savaşı esnasında Rus ordularına öncülük yapıp Van' da, Ermenilerin Türklere karşı yaptığı katliam mı; yoksa başka bir kasıt mı; net olarak anlaşılmıyor.*)

(98) Sina AKŞİN, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (*Mutlakiyet'e Dönüş 1918-1919*), Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, No 381 / 30, Ankara 1998, Cilt-1, s. 32- 33

(99) HADİSAT No 95-05 Nisan 1919

(100) NOT: Mamuretü'l-Aziz (Elazığ- Harput) başta olmak üzere bazı yerler için verilen rakamlarda tutarsızlıklar var. Yaptığımız incelemede rakamlardaki hataların ne sayısal durumu ne de yüzdelik oranları değiştirecek nitelikte olmadığını tespit ettiğimiz için gazetedeki kayıtlara sadık kalmak amacıyla rakamları aynen vermedik.

Bitlis Vilâyetinde Mukim Kürt ve Ermenilerin Hane-Nüfusları¹⁰¹

Kazaların Esamesi	Kürt Haneleri	Kürt Nüfusu	Ermeni Haneleri	Ermeni Nüfusu
Bitli Kazası	5.466	32.796	3.553	21.318
Ahlat Kazası	1.300	7.800	1.070	6.420
Hizan Kazası	1.716	10.272	1.356	8.136
Mutki Kazası	1.818	10.908	980	6.780
Muş Kazası	5.639	33.834	2.194	13.164
Malazgirt Kazası	5.382	34.292	2.547	15.282
Varto Kazası	1.050	6.300	181	1.086
Sason Kazası	45 köy	10.370	47 köy	8.389
Siirt Kazası	-	-	-	-
Beşiri Nahiyesi	774	4.644	852	5.112
Silvan Kazası	1.655	9.930	1.530	9.170
İlica Nahiyesi	2.410	14.460	615	3.690
Yekün	21.176	175.606	15.878	89.268

Tablo 12

Van Vilâyetinde Mukim Kürt ve Ermenilerin Hane-Nüfusları¹⁰²

Kazanın Adı	Kürt Haneleri	Kürt Nüfusu	Ermeni Haneleri	Ermeni Nüfusu
Van Merkezi	4.900	29.400	7.900	47.430
Dazkiri Kazası	2.470	14.720	314	1.774
Erciş Kazası	2.378	24.268	490	2.920
Adilcevaz Kazası	848	5.064	491	2.946
Gevaş Kazası	845	5.070	901	5.406
Karcak Kazası	1.055	6.330	778	4.668
Şatak Kazası	540	3.240	763	4.578
Nurdüz Nahiyesi	878	4.908	166	996
Mevkis Nahiyesi	459	2.754	709	4.654
Mahmudiye Nahiyesi	1.504	9.064	84	504
Elbak Nahiyesi	2.643	15.858	560	3.360
Hamidiye Huşab N.	885	5.310	299	1.794
Gülver (Gelvar) N.	1.953	11.718	96	576
Çölemerik Nahiyesi	1.362	7.122	85	510
Beytuşşebap N.	1.830	10.980	-	-
Şemdinan Nahiyesi	1.891	11.346	-	-

Tablo 13

oldukları ikinci vilâyet Van idi. Bu vilâyet de durum Ermeni iddialarını destekleyici mahiyette değildir. Oradaki durum da Müslümanların bariz çoğunluğunu ispatlamaktadır. Bu da göstermektedir ki tarihi ve etnik mesnetten yoksun Ermeni iddiaları siyasi beklentilerle hazırlanmış ve tutarsızlıklarla doludurlar.

Mevcut istatistiklerden de anlaşıldığı üzere Osmanlı ülkesinin her hangi bir bölgesinde Ermeniler hiçbir şekilde salt çoğunlu-

ğu oluşturmamaktadırlar. Ermenilerin ülke nüfusunun genelindeki oranı ise ancak % 8 civarındadır. Ermenilerin hak iddia ettikleri doğu vilâyetlerinin de hiç birinde çoğunluk değildiler.

Doğu illerinin çoğunluk olduklarını iddia ettikleri bölgelerinde yabancılar tarafından yapılan araştırmalara göre “Şark’taki 6 vilâyetin 159 kazasında yapılan sayımlara

(101) HADİSAT No 59-17 Aralık 1918

(102) HADİSAT No 59-17 Aralık 1918

Kilikya Bölgesinde Nüfusun Etnik Dağılımı

Kaza Adı	İslam	Rum	Ermeni	Karışık	Yekün
Adana	74.826	335	44.317	1.477	120.955
Kara İsalı	8.856	-	-	-	9.756
Tarsus	37.886	1.561	2.159	-	41.606
Mersin	29.355	2.700	860	260	33.175
İç İl	102.149	2.769	263	-	105.680
Sis	7.074	-	2.585	300	9.959
Haçin	12.141	-	9.121	-	25.262
Feke	16.478	1.568	2.391	-	20.437
Kars	3.362	-	1.064	9	4.426
Cebeli Bereket	5.308	-	522	-	5.830
Osmaniye	6.910	19	441	-	7.370
İslahiye	15.569	-	366	-	15.935
Hasa	6.613	51	1.136	-	7.800
Bulanık (Bahçe)	3.681	-	4.019	-	7.700
Payas	12.513	738	5.597	-	17.738
Yekün	343.721	6.731	44.840	5.032	433.429

Tablo 14¹⁰⁴

göre Ermeniler sadece “8” kazada ve “600” kadar köyde çoğunluktadırlar. Yabancılar tarafından tespit edilenlerin dışında resmi kayıtlara göre; 16.607 kaza ve köyden ancak 649 tanesinde Ermeniler Türklerden daha fazladılar ki, bu kaza ve köylerin de nüfus olarak küçük yerleşim alanları olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Trabzon Vilâyetinde Nüfus

Trabzon vilâyetinde Türklerden sonraki en kalabalık grup Rumlardır. Ancak dış dünyaya açılımı olmayan bir Ermenistan’ın geleceğini sağlıklı görmeyen Ermeni düşünürleri, dünyanın o günkü politikasında etkili olan güçleri ikna ederek Trabzon’un da kendilerine verilmesi konusunda yardımlarını talep etmişler ve bu istekleri kabul görmüştür. Trabzon vilâyeti ile ilgili olarak ilk verilen bilgiler genelde yabancı kaynaklardaki ansiklopedik bilgilerdir. İngiliz ve Fransız ansiklopedilerinde yer alan bilgiler Osmanlı resmi bilgileri ile yoğrularak verilmiştir. Aralarında küçük rakam farklılıkları olsa da bunlar genel oranda yüzdelik hesapları etkileyecek miktarlar değildir.

Basında verilen bilgilere göre Trabzon vilâyetinin nüfusundaki etnik dağılım şöyledir.

Resmi İstatistiklerde Trabzon Vilayeti

Müslümanlar: 1.187.078 -% 78; Ermeniler.68.813-% 4,5¹⁰³

Ermeni nüfusunun, resmi, yarı resmi yada gayri resmi; Türk ve yabancı hiçbir kayıttan % 5’i dahi bulmadığı görülmektedir. Genel kabul görmüş olan kayıtlardaki oran ise ancak % 3 kadardır. Ermenilerin bu vilâyet üzerinde hak iddia etmeleri ve İtilaf devletlerinin de bu isteklere olumlu baktıklarını açıklamaları tarihi ya da sosyal bir gerçeğin sonucu değil, Trabzon’un Ermenistan’a çıkış kapısı olarak düşünülmesindedir. Bu durum İngiliz, Fransız ve özellikle de ABD’nin en yetkili kişileri tarafından dile getirilmiştir.

Kilikya Bölgesinde (Adana Vilâyeti-Çukurova Çevresi) Nüfus

Adana ve çevresi üzerinde yapılan araştırmalar sonucu verilen bilgilere göre vilâyetin köy ve kazalarının etnik dağılımı şöyledir.

Adana vilâyetinin 1330 (1914) senesi istatistikinde 1157 köyü vardır. Bunun belli başlı 4’ü Ermeni, 2’si Rum ve 47’si ise karışık köyler şeklinde olup geri kalanının tamamı

(103) URAS Esat A. a.g.e., s 681

(104) HADİSAT no 39-27 Kasım 1918 (Bu istatistik bilgiyi aldığımız gazetede yekun yanlış olarak 103.429 sayısı verilmiştir, ayrıca karışık köy olarak verilen nüfus bilgilerinde de bir tutarsızlık söz konusudur ki, biz bunun bir baskı hatası olduğu görüşündeyiz. Çünkü bu tip rakamsal hatalara çok miktarda rastlanılmaktadır.)

Kilikya'da Müslümanların Nüfusu ve Genel Nüfusa Oranları

Kaza İsimleri	Umumi Nüfus	Müslüman Nüfus	Yüzde Nisbeti
Adana Kazası	102.132	78.739	% 77.9
Kara İsalı Kazası	29.202	29.170	% 99.9
Ceyhan Kazası	19.676	19.193	% 97.9
Yumurtalık Kazası	8.409	7.809	% 92.9
Mersin Kazası	33.686	29.635	% 87.9
Tarsus Kazası	72.274	66.784	% 92.4
Sis Kazası	28.763	24.395	% 84.1
Kars Kazası	19.726	18.428	% 93.4
Feke Kazası	18.701	13.876	% 74.1
Haçin Kazası	30.756	17.090	% 55.5
Osmaniye Kazası	14.302	13.536	% 94.6
Bahçe Kazası	20.501	16.163	% 78.8
İslahiye Kazası	13.372	12.877	% 96.2
Hasa Kazası	10.095	8.343	% 72.6
Dört Yol Kazası	23.942	16.460	% 68.7
Yekün	455.587	372.547	% 83.6

Tablo 16¹⁰⁶

Türk köyleridir. 1321 (1905) yılı resmi rakamlarına göre sadece 2 -3 sanat erbabı Hıristiyan'ın bulunduğu köyler dahi karışık köy olarak kaydedilmiştir. 321 sayımından sonra bazı köylerin birleştiği, bazılarında ise göç nedeniyle nüfus kalmadığı tespit edilmiştir. Gazetenin ifadesine göre geride kalan 1104 köyün 1063 tanesi tamamen Türk'tür.

Gazete, söz konusu bilgiyi 1910 basımı Britanica Ansiklopedisinin 1. cildinin 183. sayfasındaki A Maddesi ile 27. Ciltteki T maddesinin yer aldığı 470. sayfalardan derlediğini ve Hıristiyan nüfusun barındığı köylerin adlarının da tek tek kayıtlı olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁵

Gazete kullanmış olduğu nüfus bilgilerinin kaynağını verirken resmi Osmanlı rakamları ile yabancı kaynaklar arasındaki farklılıklar konusunda fazla bir açıklama yapmamaktadır. Bazı art niyetli kişilerin (Özellikle Ermeni gazeteleri kastedilerek) rakamları çarpıttığını da belirtmektedir.

Adana ve yöresi ile ilgili olarak verilen başka bilgiler genelde daha yüzeysel özellikler taşımaktadır. Alemdar gazetesinin bilgilerini bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir.

Şöyle ki ;

Hadisat gazetesinde hem köy sayıları itibariyle hem de köylerde yaşayan insan sayı-

sı olarak Ermeniler, Rumlardan daha kalabalık olarak verilirken; Alemdar, Ermenilerden bahsetmeden Ekalliyet olarak Rumları göstermektedir. İki gazete arasındaki farklılığın sebebini açıklamaya yarayacak net bir bilgiye rastlamadık. Muhtemelen bilgilerin ait olduğu dönemlerin farklı olmasından kaynaklanmaktadır.

31

Adana vilâyeti ve çevresinin Temmuz 1918 yılı itibariyle Müslüman Nüfusu ve bunun da genel nüfusa oranları aşağıdaki gibi tespit edilmiştir. Temmuz 1918 yılı itibariyle savaş devam etmektedir. En son ve en muhtemelen istatistik olarak yayınlanan bu bilgiler büyük oranda yabancı kaynaklardaki verilere dayanıyor olmalıdır. Çünkü 1918 yılında Osmanlı devleti için sayım söz konusu değildir.

Adana Vilayetindeki Halis Türk Köylerinin Sayıları ve Kazalara Göre Dağılımı

Kaza Adı	Köy Sayısı	Kaza Adı	Köy Sayısı
Adana	200	Osmaniye	43
Kara İsalı	88	Bahçe	32
Ceyhan	48	Dört Yol	50
Sis	93	İslahiye	55
Feke	82	Hasa	28
Haçin	56	Mersin	81
Kars	53	Tarsus	154

Tablo 15

Mahallinde yapılacak bir tetkikat ile bu köylerin isimleri ve nüfusları görülebilir.

(105) HADİSAT no 108-18 Nisan 1919

(106) HADİSAT No : 108-18 Nisan 1919

İstanbul'un ve Bazı Vilâyetlerin Nüfusları ve Ermeniler

İstanbul

İstanbul vilâyeti tarafından icra edilen nüfus sayımı neticesinde başkentin genel nüfusunun 1.106.124 kişi olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan 741.208'i erkek ve 483.916'sı da kadındır.

Bu nüfusun etnik dağılımı ise şöyle tespit edilmiştir:

İslâmlar 603.919; Rumlar 218.416; Ermeniler 88.109; Yahudiler 55.233 ve 129.827 Cemaat-ı muhtelif (Bulgar, Latin, Süryani ve Ecnebi) mevcuttur.¹⁰⁷

Bir başka gazete (Alemdar-1405 / 95) İstanbul'un nüfusu ile ilgili bilgileri biraz farklı olarak yansıtmaktadır. Buna göre:

İstanbul-Payitaht: Müslümanlar: 560.434; Ermeniler: 82.880

Batıda Kalan Bazı Vilâyetlerde Müslüman ve Ermeniler

Edirne Vilâyeti: Müslümanlar: 360.411; Ermeniler: 19.773

Bursa Vilâyeti: Müslümanlar: 474.114 ; Ermeniler: 60.199

İzmir Vilâyeti: Müslümanlar: 1.249.067; Ermeniler: 20.267¹⁰⁸

Bunların dışında:

Konya'da : 13.225, Canik'te: 28.576, İzmit'te: 57.789,

Kayseri'de: 52.192, Aydın'da: 20.766, Ankara'da: 53.957

Karasi'de: 8.704 Niğde'de: 5.705, Kütahya'da: 4.548.....¹⁰⁹

Osmanlı ülkesinin batı kısımlarındaki muhtelif vilâyetlerde ikâmet eden Ermeniler genelde esnaf, zanaatkâr ve küçük tüccar olarak hayatlarını devam ettirmişlerdir.

İngiliz kaynağı Britanica Ansiklopedisi 1926 yılı baskısında Anadolu'daki Ermeni nüfusun yaklaşık 1/ 3'ünün yok olduğunu kaydetmektedir. Anadolu'daki Ermeni nüfusu 1.2 Milyon ile 1.3 Milyon arasında verildiğine göre söz konusu kayıpların miktarı kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Üstelik de İngiliz Tarihçi A. Toynbee, savaş yıllarında ölen Ermeni sayısının maksimum 600.000 olabileceğinden bahsetmektedir.¹¹⁰ Durum böyle olmasına rağmen Ermeni asıllı uluslararası hukukçu Vahakn N. Dadrian, 1 milyon Ermeni'nin katledildiğinden söz etmektedir.¹¹¹ ki bunu hangi verilere dayandığına dair ikna edici bir açıklama da yapmamaktadır.

Savaş sonu yapılan görüşmelerde, Ermeni temsilcileri Paris, San Remo, Londra, Sevr ve Lozan'da yaptıkları girişimlerle İtilâf devletleri hesabına büyük fedakârlıklar yaptıklarını, önemli hizmetler gördüklerini söyleyerek hizmetlerinin karşılığını talep etmişlerdir. Fakat değişen dengeler ve gelişen yeni şartlar karşısında kendilerine, bekledikleri ilgi gösterilmemiştir.

I. Dünya Savaşı ve Ermenilerin Göçleri

I. Dünya Savaşı'na, Alman ittifakı ile giren Osmanlı Devleti, Kafkas cephesinde Ermenilerin ihanetine uğramıştır. Ermeni faaliyetlerinin askeri harekâta zarar vermeye başlaması üzerine bir tedbir olarak Ermenilerin savaş alanından uzaklaştırılması düşünülmüştür. Hükümet tarafından alınan tehcir kararı gereği Ermeniler, ülkenin iç kısımlarına ve özellikle de Suriye ve Irak'ın kuzeyine doğru göç ettirilmişlerdir.

(107) HADİSAT No : 36-24 Kasım 1918

(108) ALEMDAR No 1405 / 95-26 Mart 1919

(109) Kamuran GÜRÜN, a.g.e., s. 103-104

(110) Kamuran GÜRÜN, a.g.e., s 225 (N O T; Geniş bilgi için; Esat URAS, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi adlı eserin Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş II. Baskı İstanbul 1987-Giriş sayfa CLXXVII- CLXXII. Bakılabilir.)

(111) Vahakn N. DADRİAN, Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid, (Çev: Yavuz Alogan), Belge Yayınları, İstanbul 1995, s. 12

Osmanlı Devletinin almış olduğu tehcir kararı bütün Ermenilere yönelik bir uygulama olmamıştır. Özellikle ordunun harekâtını ilgilendiren bölgede yaşayan ve menfi hareketi tespit edilenler uygulamaya tâbi tutulmuşlardır.¹¹²

Osmanlı Dahiliye Nezareti'nin Sadaret'e sunduğu 07.12.1916 tarihli bir Raporda tehcir uygulamasına tâbi tutulan Ermeni sayısının 702.900 olduğu ve bu nüfusun masraf ve ihtiyaçları için 1915 yılı içinde 52 milyon kuruş ve 1916 yılı Ekim ayı itibariyle de 86 milyon kuruş harcandığı, kış şartları sebebiyle de yıl sonuna kadar da 150 milyon kuruş masrafın yapılması gerektiği bildirilmiştir. Tehcir esnasında göçe tâbi tutulanların mağdur olmamaları için tedbirler alınmış, özel sevk istasyonları kurulmuştur. Bir müddet sonrada tehcir uygulaması önce yavaşlatılmış, sonra durdurulmuştur. Kısa bir süre sonra da isteyen muhacirlerin yurtlarına dönmeleri serbest bırakılmıştır.¹¹³

1914 yılı başları itibariyle tüm Anadolu'daki Ermeni nüfusunun yaklaşık 1.300.000 olduğu biliniyor. Bu durumda tehcir uygulamasının dışında kalıp yerlerini muhafaza eden ve her türlü tehlikenin dışında kalan yaklaşık 600.000 Ermeni hayatlarını devam ettirmişlerdir. Tehcir esnasında göçe tâbi tutulan Ermeni nüfusun bir kısmının farklı birçok sebepler ile zayı olduğu bilinmektedir. Bunlar hakkında farklı rakamlar verilmektedir. Türk kaynakları yaklaşık 250-300 bin civarında rakamlar verirken, bazı yabancı kaynaklar ise ölen Ermeni sayısının 400.000-600.000 olabileceğinden bahsetmektedir.¹¹⁴ Kamuran Gürün ise Ermeni kayıplarını 302.000 olarak vermektedir.¹¹⁵

Aynı yıllarda (1915-1918) Rus ordusuna öncülük eden Gönüllü Ermeni Taburları tarafından Doğu Anadolu'da öldürülen Kürt sayısının da en az 600.000 olduğu ileri sürülmektedir. Ermeni kayıpları konusunda hassas olanların Ermenilerce öldürülen Kürtlerden bahsetmemesi dikkat çekici bir durumdur. Ermeni kayıpları konusunda ayrıntıya girmekle kalmayıp abartılı rakamlar

vermeyi âdet edinen bazı kaynakların Ermeni çetelerin kurbanı olarak can veren yaklaşık 1.000.000' dan fazla Müslüman'dan bahsetmemesi de ayrıca araştırılması gereken önemli bir sorundur.¹¹⁶

I. Dünya Savaşı yıllarında Anadolu'daki Ermeni nüfusunun azaldığı bir gerçektir. Ancak bunu sadece Tehcir ve taktik olayına bağlamak son derece yanlıştır. Zira aynı dönemde Osmanlı ordusundaki yetersiz beslenme, giyim kuşam ve donanım noksanlığı, başta tifüs ve salgın hastalıklar nedeniyle yüzbinlerce askerin öldüğü yabancı kaynaklar tarafından bile kabul edilmiştir. Aynı dönemde ülkenin genel durumundan Ermenilerin etkilenmemesi düşünülemez. Üstelik, Ermenilerin büyük bir kısmının savaş yıllarında ve mütareke döneminde muhtelif bölgelere göç ettikleri uluslararası kuruluşlarca bildirilmiştir.

Son yapılan araştırmalar sonucu Milletler Cemiyeti Göçmen Bürosunun kayıtlarına göre muhtelif ülkelere göç eden Anadolu kökenli Ermeni nüfusun 900.000'e yaklaştığı ve bununla da en az yüzde 59'unun hayatta olduğu ispatlanmıştır.

Buna göre;

Anadolu'dan Değişik Ülkelere Göç Eden Ermeniler ve Sayıları

S.S.C.B	400.000	Fransa	30.000
Suriye	100.000	Irak	25.000
Lübnan	50.000	Bulgaristan	20.000
İran	50.000	Ürdün ve Filistin	10.000
Yunanistan	45.000	Kıbrıs	2.500
Mısır	40.000	Diğer Avr. Ülk.	2.000
Kuzey Amerika	35.000	Türkiye de Kalan	70.000
B.M Kayıtlarına Göre Hayatta Olduğu Tespit Edilen Ermeniler 880.000			

*Tablo 18.*¹¹⁷

(112) Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no: 14, 2. Baskı, Ankara 1995, s. 9

(113) T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, a.g.e., s. 10-13.

(114) K. GÜRÜN, a.g.e., s. 225

(115) K. GÜRÜN, a.g.e., s. 226-227

(116) Esat URAS, Ankara 1950. 1. Basım, a.g.e., s. 682 (N O T; Daha geniş bilgi için; Esat URAS, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi adlı eserin Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş II. Baskı İstanbul 1987-Giriş, sayfa CLXVII- CLXXII. Bakılabilir.)

(117) Justin McCARTHY, Müslümanlar ve Azınlıklar, (Çev: Bilge Umar), İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1998, s. 134

(1927 nüfus sayımında Türkiye’de yaşamakta olan Ermeni vatandaş sayısı 123.602 olarak tespit edilmiştir. K. Gürün s. 226)

Benzer rakamlar, Gürün tarafından yapılan ve muhtelif kaynaklardan derlenmiş bilgilerle de uyusmaktadır. Ancak oradaki rakamlar biraz daha farklıdır. Gürün, hayatta olan Ermeni sayısını 998.000 olarak vermektedir.¹¹⁸

Savaş öncesi yapılan araştırmalar sonucu genel kabul görmüş, rakamlar Ermeni nüfusun 1.200.000-1.300.000 arasında olduğunu göstermektedir. Yapılan araştırmalar, Anadolu kökenli Ermenilerden yaklaşık 900.000’den fazlasının hayatta olduğunu ispatlamaktadır. Bu durumda, ölenlerin sayısının 1.500.000 olduğu şeklindeki tezin, hangi tarihi gerçek ve matematik kuralları ile açıklandığının izahı gerekmektedir.

Ermenilerin Tazminat Talepleri

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı’nın mağlup olan devletlerindedir. Devlet, Mondros Mütarekesi ile tam olarak teslim olduğunu kabullenmiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti üzerinde hesap yapanların çoğalmasını ve bu devletten pay almak isteyenlerin de elini çabuk tutmaları gerektiği düşüncesini doğurmuştur. Bazıları ekonomik çıkarları için savaşa da bazıları toprak talebinde bulunmuşlardır. Ermeniler plânları gereği, savaş öncesi siyasi bağımsızlık ve toprak peşinde olmuşlardır. Fakat bir müddet sonra bununla yetinmedikleri anlaşılmıştır.

Paris Barış Konferansı çalışmalarının devam ettiği sırada, Ermeni heyeti temsilcilerinin siyasi bağımsızlık ve toprak taleplerinin dışında Tazminat istedikleri de basına yansımıştır. Hadisat gazetesinin, Ermenice yayınlanan “Jamanak” gazetesinden alarak duyurduğu bir habere göre, Ermeni temsilcileri Türklerden yüklü miktarda Tazminat talebinde bulunmuşlardır. Bunun için sundukları gerekçelerin ayrıntıları dikkatle in-

celendiğinde Ermenilerin gerçek niyetleri anlaşılmaktadır. İstenilen tazminat miktarı, dönemin şartlarına göre bir hayli yüklü olmasının yanında verdiği ipuçları ile de dikkatle incelemeye değer bir vesikadır.

Toplam 19.000.000.000 Frank olarak istenilen tazminatın gerekçe ve ayrıntıları şu şekilde tespit edilmiştir:

Köylerde tahrip edilen binalar için	4.739.000.000 Frank
Şehirlerde tahrip edilen binalar için	3.020.000.000 Frank
Öldürülen aileler için	5.000.000.000 Frank
Hasta ve malûller için	250.000.000 Frank
170 bin ailenin 4 sene çalışmaktan mahrum kalmasından doğan zayıat için 4'er bin franktan	560.000.000 Frank
350 bin kişiye Kadırga' da zulmedilmiş olmasından dolayı kişi başı 1.000'er franktan	350.000.000 Frank
Kafkasya'ya firar edenler için masraf olarak istenen	200.000.000 Frank
Millî ve Dinî Müesseselere verilen zayıat için	75.000.000 Frank
Rüşvet ve zorla alınan mallar için	200.000.000 Frank
Toplam	14.000.000.000 Frank

Tablo 19¹¹⁹

Bu miktar sadece Türkiye’deki Ermenilerin kayıplarını telafi içindir. Kafkasya Ermeni Cumhuriyeti’nin talep ettiği 5.000.000.000 Frank tazminatla birlikte genel toplam 19.000.000.000 Franka ulaşmaktadır.

Bu belgeden çıkarılabilecek sonuçları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. 170.000 ailenin 4 yıl boyunca çalışmamasından bahsedilmektedir. 170 bin aile yaklaşık olarak 1 milyondan fazla nüfus demektir. Çünkü Van ve Bitlis vilâyetlerindeki hane sayıları ve hanelerdeki nüfuslar verilirken her hane ortalama 6 kişi olarak kayıtlara geçmiştir. Söz konusu kayıtlara o dönem itibariyle herhangi bir itiraz da yapılmamıştır. Kayıtlara göre minimum bir milyon kişinin hayatı devam ediyor olmalıdır.

(118) Kamuran GÜRÜN, a.g.e., s 226-227

(119) HADİSAT No 100-10 Nisan 1919

2. 350.000 kişinin işkence gördüğü ve zulme uğradığı belirtilmektedir. Bu kişilerin akıbeti hakkında açıklama yer almamakla birlikte öldürüldüklerine dair bir iddia da söz konusu edilmemiştir. İhtimal ki, bu insanlar da hayattadırlar ve adlarına tazminat istenmektedir.

3. Bir kısım insanların mülklerini terk ederek Kafkasya'ya firar etmişlerdir. Bu kişilerin sayıları belirtilmemekle beraber, yapılan araştırma ve uluslararası kuruluşların tespitine göre en az 400.000'dir. (j. McCarthy 480.000 - K. Gürün 598.000)

4. Olarak da, muhtelif sebepler ile 350.000 hasta ve 400.000 malul durumda olanlardan bahsedilmektedir.

Kısaca özetlenirse karşımıza demografik anlamda şöyle bir tablonun çıkması kuvvetle muhtemeldir:

170.000 aile X 6 = 1.020.000 kişi + 350.000 hasta + 400.000 maluller + BM. Göçmen bürosu kayıtlarına göre başka ülkelere göç etmiş ve hayatta olduğu bilinen Ermeniler (J. Mc Carthy'ye göre 480.000, K. Gürün'e göre 598.000) = 2.300.000 / 2.400.000. Bu belgeden çıkarılacak sonuçla akla yatkın bir açıklama, Ermeni iddialarının rakamsal tutarsızlığından başkası olmayacaktır. Çünkü hiçbir araştırma sonucuna göre Anadolu'da yaşayan Ermeni sayısı bu rakamları yarısından çok daha fazla değildir. Bu rakamlar baz alındığında 1.500.000 kişinin katledildiği tezini savunmak ve ispatlamak ilmen ve mantıken mümkün olmayacaktır.

Bu durumda ikinci bir hesaba ihtiyaç vardır. O da işin bir başka boyutunu ortaya çıkarmaktadır:

Ekonomik İstekler.

Ömer Celal SARÇ'ın (İstanbul Üniversitesi-İktisat Fakültesi Dergisi 1973 Cumhuriyetin 50. yılı özel sayısı) hazırladığı bir makalede Cumhuriyet' in ilk yıllarında Türki-

ye'de kişi başına düşen milli gelir, sadece 50 Amerikan Doları kadardır. Vedat ELDEM'in yapmış olduğu bir araştırmada ise 1914 yılı itibariyle Osmanlının kişi başına düşer milli gelirini 1072 kuruş olarak vermişlerdir. 100 kuruş 1 Osmanlı lirası ve 1 Osmanlı lirası da 6.615 gr. saf altın karşılığı idi. Aynı dönemde 1 ABD Doları 22.5 kuruş, 1 Fransız Frangı 4.37 kuruş, ve 1 İngiliz Sterlini de 110 kuruş kadar idi. Osmanlı Devletinin 1914-18 yılları arasında dört yıl boyunca silah altına aldığı 2.850.000 asker için yaptığı toplam harcamaların 1 Milyar 802 milyon ABD Doları olduğu kaydedilmiştir. Söz konusu istatistikler kendi aralarında ilmi bir mantıkla değerlendirmeye tabi tutulduğunda astronomik tazminat talebinin anlamını başka boyutta değerlendirmek gerekir.

Türkiye Cumhuriyeti devletinin 1923 yılı itibariyle İhracatı 50 milyon 790 bin dolar ve karşılığında İthalatı ise 86 milyon 872 bin dolar kadardır.

Yine aynı Türkiye Cumhuriyetinin TÜİK verilerine göre ithalat rakamlarındaki büyüklüğü 1 milyar dolar sınırını ancak cumhuriyetin kuruluşunun 50. Yılında (1 milyar 317 milyon 083 bin dolar) yakalarken , ithalattaki büyüklük ise ancak 1971 yılında (1 Milyar 170 milyon 840 bin dolar) geçilebilmiştir.

Tazminatın talep edildiği zaman itibariyle (1920-1923) Türkiye'nin ekonomik durumu ve tazminat olarak talep edilen rakamlar dikkate alındığında istenilen paranın rakamsal boyutları ortaya çıkacaktır.

Söz konusu tarihlerde nüfusu 12 milyon civarında olduğu tahmin edilen bir ülke ve yıllık ekonomik büyüklüğü dikkate alındığında ülkenin kaç yılının ipotek altına alınmaya çalışıldığı kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Amaç batı emperyalizmine karşı direnen bir milleti itaate zorlamak gibi görünüyor.

Hadisat Açısından Sonuç;

Hadisat'ın Ermeni meselesi ile ilgili görüşleri şu noktalar etrafında yoğunluk kazanmaktadır:

- Ermeni sorununun çıkışı tamamen dış kaynaklı bir olaydır.
- Anadolu'da Ermeniler hiçbir zaman haksızlığa uğratılmış değillerdir.
- Türk yetkilileri Ermenilerin savaş öncesinde olduğu gibi savaş esnasında da zarar görmemeleri için azami tedbiri almışlardır.
- İddia edildiği gibi Ermeniler Anadolu'nun her hangi bir yerinde nüfus olarak asla sayısal çoğunluğu oluşturamışlardır.
- Tehcir kararı ülkenin savaş zamanındaki güvenliği ile ilgili olarak alınmış bir karar olup, hedef Ermeniler olmadığı gibi geçici olarak alınan karar da herhangi bir etnik yapıyı işaret eder nitelik de taşımamıştır.
- Ermeni iddialarında yer alan (Vilâyât-ı Sitte) doğudaki altı ilde yapılacak olan incelemeler gösterecektir ki, buralar büyük çoğunluğu Türklerden oluşan bir nüfus yapısına sahiptir.
- Wilson prensipleri uyarınca yapılacak olan bir halk oylaması gerçeği ortaya çıkaracaktır.
- Ermenilerden alınmamış ve tarihin hiçbir döneminde de Ermenilere ait olmamış olan bu yerler Türk yurtdur.
- Bölgedeki Türk çoğunluğu görmezden gelinerek, halk Ermenilerin inisiyatifine terk edilemez.
- Bölge, Müslim ve Gayrimüslimi ile Türk devletine aittir.
- Bölgede yaşanan istenmedik olayların sorumlusu Türkler olmadığı gibi, İtilaf güçleri çıkarları için kullandıkları Ermenilerin çektiği acıların bedelini

Türlere yüklememelidir. Çünkü batılı güçlerin kendi aralarındaki rekabet sonucu çıkan Cihan Harbi esnasında Ermenilerden daha çok Türkler mağdur olmuşlar ve acı ve sıkıntının daha fazlasını Türkler çekmişlerdir.

- Batılı büyük devletler kuvveti hakka galip kılmaya çalışmamalıdır.

Sonuç

Ermeniler, kaderin kendilerini bağladığı Türkler zamanında tarihlerinin en rahat ve mutlu dönemlerini yaşamışlardır. İnançlarını, dillerini ve kültürel değerlerini, dolayısıyla millet olarak benliklerini koruyabilmede borçlu oldukları Türkler ile yaklaşık sekiz yüzyıl beraber yaşamışlardır. Bu zaman içinde, o kadar çok ortak değer paylaşmışlar ki, asırlar boyunca tek bir millet görüntüsü çizmişlerdir. Haçlı seferlerinden sonra unutulup, Hıristiyan Türkler olarak vasıflandırılan Ermeniler, 19. yüzyılın ortalarından itibaren yeniden hatırlanmış, gelişen Batının çıkarları doğrultusunda gündemin ilk sıralarına taşınmıştır.

Tarihin kaydettiği gerçek şudur ki, Ermeni meselesi Türkler tarafından meydana getirilmiş bir sorun değildir. Kendisini, çağın şartlarına göre yenileyemeyen Osmanlı Devleti'nin toprakları, büyük devletlerin rekabet sahası haline gelmiştir. Osmanlı ülkesi üzerinde menfaatleri bulunan devletler Osmanlı'nın iç işlerine karışmak ve parçalanma sürecini hızlandırmak için Hıristiyan azınlıkları bir vasıta olarak kullanmışlardır.

İki millet arasında 1880'lerde başlayan mücadele her iki milletin dışında bir çoklarının işine yaramıştır. Ermeni sorununu çıkaran devletler sorunu yine kendi çıkarlarına uygun bir çözüm şekline bağlamak için mücadele etmişlerdir.

20. yüzyılın başlarında Meşrutî yönetime geçme konusunda ortak çaba harcayan Türkler ve Ermeniler bir müddet sonra bu

ortaklığı yürütemez hale gelmişlerdir. Türkler, Millet-i Sadıka dedikleri ve devletin en mahrem sırlarını teslim ettikleri Ermenilerin, kendilerine karşı silâh kullanacağını pek ihtimal dahilinde görmemişlerdir. I. Dünya Savaşı öncesinde verilen, devlete sadakat sözleri, savaşın başlaması ile silahlı mücadele olarak ortaya çıkmıştır. Türk ordusunun cephe gerisinde başlatılan isyan ve kıyım hareketleriyle yıpratılması sonucu tehcir kararı alınmış, böylece hem Türk milletinin hem de Ermeni milletinin tarihinde derin izler bırakacak olan olaylar zinciri başlamıştır. Savaşın son yılında yumuşayan ilişkiler, Osmanlı'nın savaştan yenik çıkıp, tam teslimiyet şeklinde mütareke imzalamasıyla yerini tekrar askeri ve siyasi mücadeleye bırakmıştır. Çıkarları, Batılı güçler ile örtüşen Ermeniler, aldıkları desteğin de yardımıyla Türkleri en ağır bir şekilde cezalandırmanın peşine düşmüşlerdir.

Ermeni cemaati ve tarihçileri "Türk Ermeni ilişkilerinde sorunun kendileri açısından çözümünü dört temel noktaya oturtmaya çalışmaktadırlar. Dört " T " harfiyle sembolleştirilen çözüme giden yolun;

1. Aşaması *Tanıtım*, 2. Aşaması *Tanınma*, 3. Aşaması *Tazminat* ve 4. Aşaması *Toprak* şeklindedir.

19. yy.ın sonlarında başlayan tanıtım aşamasında başarılı olduklarını belirtmek gerekir. 1. Aşamanın sonuçlarını birçok dünya ülkesi parlamentolarında alınmış olan kararlardan görmek mümkündür. 1. ve 2. aşamalardaki başarıları tanınmış tarihçilerin uyarıları ve akliselim politikacıların çalışmaları sonucu henüz 3. Aşamaya geçememiştir.

Önceleri bir kamuoyu oluşturma ve propaganda malzemesi olarak üretilen bilgiler, daha sonra hesap sorulması gereken günah belgeleri olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Ki bugün bunlar kullanılarak siyasi çıkar elde edilmeye çalışılmaktadır.

Tehcir kararının alınması ve uygulanmasından sorumlu tutulan kişilerden birçoğu,

götürüldükleri sürgün mahkemelerinde delil yetersizliğinden dolayı serbest bırakıldıysalar da, aynı grubun ülkede kalanları en acımasız şekilde yargılanmış ve verilebilecek en ağır cezalara çarptırılmışlardır. Uluslararası hukuk krallarının hiçe sayılarak yapıldığı mahkemeler, yapılan müdahalelerle birer intikam alma arenalarına döndürülmüştür. Hükümetin en yetkili ağızlarınca yapılan mesnetsiz açıklamalar, İttihatçı muhalifi gazetelerce birinci sayfalara taşınarak gelecek kuşaklara birer hukuksuzluk belgesi olarak bırakılmışlardır. Bulunamayan kanıtların yerini, evhamlar ve komplo teorileri doldurmuştur. Rakibini yok etmek için her yolu mübah sayan muhalefet anlayışı sonucu, bir millet acımasız saldırıların muhatabı haline getirilmiştir.

Rakiplerine karşı vatanına ihanet edenler ile aynı üslubu kullanmaktan çekinmeyenler, bu gün bir millete karşı yürütülen top yekun savaşın malzemesini de hazırlayıp gitmişlerdir. Dinî, siyasi ve hukuki etik kurallarını şahsi hesapları uğrunda yok sayanlar, bu günkü düşmanlık edebiyatının da temel taşları olmuşlardır.

Sadece, devletlerin resmi belgelerine göre değil, basının günübirlik araştırma ve değerlendirmelerince de ispatı mümkün olmayan iddialar olarak deşifre edilen bilgiler, zamanla gündemin ön sıralarına taşınıp sıcak tutularak önemli bir propaganda malzemesi haline getirilmişlerdir. Bu malzemeler bu gün uluslararası ilişkilerin şantaj vasıtaları olmuştur. Bu gün Türkiye'ye karşı yürütülen menfi propagandanın altyapısı 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarındaki çalışmalardan ibarettir.

Gümrü, Kars ve Moskova antlaşmalarında ikili olarak, Lozan'da ise uluslararası platformda görüşülüp gündemden düşürülen bir konunun yaklaşık 50 yıl sonra bir anda gündeme yeniden taşınması ve bir milleti top-tan mahkum etme teşebbüslerinin arkasında ekonomik ve siyasi başka hesaplar vardır.

Uluslararası geçerliliği olan bilgi, bu günün en önemli gücü haline gelmiştir. Ancak dostluğa hizmet etmek yerine, asılsız iddiaları kullanarak düşmanlıkları derinleştiren yanlış bilginin de barışa ve insanlığa hizmet etmediği kesindir. Sahasında uluslararası otorite kabul edilen bilim adamlarınca, inkarı mümkün olmayan kanıtlarla çürütülmüş olan bir iddianın, Ermeni milletine yarar getiremeyeceği gibi, insanlık tarihine katkı sağlamaya-acağı da kesindir.

Geçmişlerini ört bas etme gayretinde olan milletlerin, hayali senaryoları ön plâna çıkarıp gerçekleri tek taraflı ve önyargılı bir şekilde yok etmeleri mümkün değildir. Günümüzde her şeyden daha çok barışa ihtiyacı olan dünyamız ve insanlık alemi için herkes daha duyarlı olmalı ve akliselim hakim kılınmalıdır.

Kaynakça

AHMET RÜSTEM BEY, Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2001

AKÇAY, İsmail; Müteferrika- Kış 19196 / 10, "Ermeni Mesaili İlmiyesi - Venedikte Sen Lazar Dervişleri Akademisi" Muallimler Mecmuası 03.09.1923'ten tercüme

AKŞİN, Sina; İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, T. İş Bankası Kültür Yayınları, Doğu Matbaacılık, Ankara 1998

ALEMDAR Gazetesi; 1909-1922 yılları arasında 13 yıl boyunca yayınlanmış olup; İttihat ve Terakkiçilere ve Milli mücadeleye karşı tavrıyla bilinmektedir.

ANADOL, Cemal; Tarihin Işığında Ermeni Dosyası, Turan Kitapevi, İstanbul 1982.

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Editör: Doç. Dr. Temuçin Faik ERTAN, (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyeleri-Komisyon), Siyasal Kitapevi, Ankara 2001

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, (Komisyon - R. Turan, M. Safran, S. Yalçın, N. Hayta, M. Şahin, M. A. Çakmak, C. Dönmez), Siyasal Kitapevi, Ankara 1999

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997

AYTEPE, Oğuz; *Türk Amerikan İlişkileri İçinde Manda Sorunu ve Harbord Misyonu*, Prof. Dr. Abdur-

rahman ÇAYCI'ya Armağan, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ağustos 1995 Ankara

BİLGİ, Nejdet; Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Beyin Yargılanması, KÖK-SAV Yayınları, Ankara 1999

ÇAYCI, Abdurrahman; Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000

DABAĞYAN, Levon Panos; Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamit Han, IQ Kültür sanat yayıncılık, 1. baskı, İstanbul 2002

DADRİAN, Vahakn N.; Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak JENOSİD, (Çev: Yavuz Alogan), Belge Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1995

Doğuştan günümüze Büyük İslâm Tarihi, 12.Cilt, Çağ Yayınları, İstanbul 1989

ERTAN, Temuçin Faik; *Lozan Konferansında Ermeni Sorunu*, KÖK Araştırmalar, cilt II, Sayı 2, Ankara Güz 2000.

EVREN, Gürbüz; Ermeni sorunundaki çıkar odakları, Ümit Yayıncılık, Ankara 2002

GÜNER Zekai, Milli Mücadele Başlarken Türk Kamuoyu, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları / 2322 , Kültür Eserleri Dizisi / 250

GÜRÜN, Kâmuran, Ermeni Dosyası, Üçüncü Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1985.

HADİSAT Gazetesi; 20 Ekim 1918-23 Haziran 1919 arasında 174 sayı çıkarılabilmektedir.

HALAÇOĞLU, Yusuf; Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918), TTK Yayını, Ankara 2001.

Her Yönüyle ERMENİ SORUNU, (Komisyon) T. C. Kara Kuvvetleri Komutanlığı, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara 2001

İNUĞUR, M. Nuri; Basın ve Yayın Tarihi, DER Yayınları, 5. Basım, İstanbul 2002

İslâm Ansiklopedisi, Türk Diyanet Vakfı Yayını, 7. cilt

KARAL, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi, (Cilt :8), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983

T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2001

KARAKAŞ, Şuayb; Süleyman NAZİF, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 968 / 122, Birinci Baskı, Ankara 1988

KILIÇ, Davut; Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasal Mücadeleler, ASAM Yayınları, Kafkas Araştırmaları dizisi 2, Ankara 2000

KOÇAŞ, Sadi; Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, KASTAŞ Yayınları, İstanbul 1990 .

KODAMAN, Bayram; *Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi*, Tarihi gelişmeler içinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu. H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 8-9 Mart, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990

KÜÇÜK, Abdurrahman; Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ocak Yayınları, Ankara 1997

LEWIS, Bernard; Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev: Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara 1988

MAYEWSKI (Général), Ermeniler'in Yaptıkları Katliamlar, Çev: Azmi Süslü, A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1986.

Mc CARTHY, Justin; Müslümanlar ve Azınlıklar, (Çev: Bilge Umar), İnkılap Yayınları, İstanbul 1998

Mc CARTHY, Justin; Ölüm ve Sürgün 1821-1922 (Çev: Bilge Umar), İnkılap Yayınevi, 3. Basım, İstanbul 1998

Meclis-i Mebusan Zabıt ceridesi, Cilt 1, Devre 3, İctima 5.

METİN, Halil; Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, M.E.B. Düşünce Eserleri dizisi No : 20, İstanbul 1997

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, *T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, No 14*, Ankara 1995

Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yayınları, Tarih Serisi I, Ankara, 2000.

ÖKE, Mim Kemal; Yüzyılın Kan Davası, Ermeni Sorunu, 1914-1923, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 2001.

ÖZDEMİR, Ahmet; (100 Büyük Edip, 100 Büyük Şair) Cenap ŞAHABETTİN, Toker Yayınları, İstanbul 1975

ÖZKAYA, Yücel; Milli Mücadelede Atatürk ve Basın (1919-1921), Ankara 1989

SEVİM, Ali; Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

SHAW, Stanford J., ve Ezel Kural, (Çev: Mehmet Harmancı), Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.II, E Yayınları, İstanbul 1983.

SONYEL, Salahi R.; Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991

SÜSLÜ, Azmi; *Doğu Anadolu ve Maraş'ta Ermeni Faaliyetleri*, 10-11 Şubat 1988 Kahramanmaraş'ta yapılan III. Kurtuluş sempozyumu tebliği

ŞİMŞİR, Bilal N.; Osmanlı Ermenileri, Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, Ankara 1986

TEVETOĞLU, Fethi; *Milli Mücadelede Mustafa Kemal Paşa- General Harbord Görüşmesi*, Türk Kültürü, Şubat 1969- Sayı: 76

TOYNBEE, Arnold; *Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Tarihindeki Yeri*, (Hazırlayan: Kemal Karpat), Osmanlı ve Dünya, Ufuk Kitapları, İstanbul 2000

Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Yayına Hazırlayan: Berna Türkdoğan, Ankara 2000.

Türk Ermeni İlişkileri, 21. yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

URAS, Esat; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Dün Bugün Yarın, 2.Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1987

YAVİ, Ersal; 1856-1923 Emperyalizmin Kısacasında Türkler, Ermeniler, Kürtler, Yazıcı Basım Yayıncılık, İzmir 2001.

YILDIRIM, Hüsamettin; Ermeni İddiaları ve Gerçekler, Sistem Ofset Yayınları, Ankara 2000.